

Havas György

Életrajz

A 80 éves Havas György körül minden választékos, rendezett és tiszta. Választékosan és tisztán fogalmaz, amikor családjáról és életéről beszél. Erős elkötelezettség fűti, hogy emlékeit hátrahagyhassa gyerekeire és unokáira, tágabb értelemben véve, az utókorra. Ugyanez a választékosság jellemzi öltözetét, és azt a szívélyes vendéglátást, amivel minden alkalommal fogad: az üdítő, a poharak, a kávéscsésze és a rágcsálnivaló már oda vannak készítve. A Csepel családi házas körzetében, a központtól nem messze lévő is lakása igényesen van berendezve.

Apai nagyapám Hoffenreich Simon, a felesége született Spielmann Róza. Hogy nagyapám mikor született, és mikor halt meg, azt nem tudom. Egyáltalán nem ismertem, amikor én születtem, ő már nem élt. Tudomásom szerint ilyen biztosítási ember volt. Alkalmazott. Hogy milyen iskolai végzettsége volt, arról fogalmam sincs. Nagymamám iskolai végzettségét sem tudom. Spielmann Róza 1867-ben született, és 1944 decemberében a Dunába lőtték.

A gyerekkorom és az otthoni családi élet egyértelmű meghatározója az apám családja volt. Amikor a szüleim összeházasodtak, és én születtem, a nagymamámnak és a még otthon lévő testvéreknek a Klauzál utca 15-ben volt egy nagyobb lakásuk. Körülbelül ötéves koromig ott éltünk egy kis szobában. Utána is sűrűn találkoztunk. Ha volt egy zsidó ünnep, egy alkalom, egy esemény, akkor a mamánál összegyűlt a teljes család. Amennyire visszaemlékszem, nagyon csendes, visszavonult, megtört asszony volt. Később nagymamán Sári lányával elköltözött a Kertész utca 35-be, és végig Sári lánya családjával élt teljes nyugalomban, békességben. Gyerekei, unokái nagy szeretettel vették körül. Szerényen, csendben élte a maga életét, elég eseménytelenül. Olyanra nem emlékszem, hogy mesélt volna, játszott volna velem. Az aktivitása majdnem semmi volt. De már rém idős volt.

Anyai nagymamám nem tudom, mikor született, csak azt, hogy 1944-ben betegség folytán a gettóban elhunyt. Az első férje Weinberger volt, a keresztnévét nem tudom. Tőle született 1899-ben édesanyám, Weinberger Irén. A második férjének a vezetéknéve Buschon volt, tőle született anyám két féltestvére. Anyám és köztük nagy volt a korkülönbség. A nagymama a Klauzál utca 22-ben lakott. Egy öreg ház volt, annak a második emeletén egy udvari lakásban élt, ami az akkori kornak megfelelően szerényen volt berendezve. Amióta ismertem, idős volt, és mindig magányos. Nehogy megkérdezze, hogy mivel foglalkozott. Édesanyám mindig segítette pénzzel. Aztán otthon lakott a következő lánya, aki a Divatcsarnokban dolgozott [Akkor még: Párisi Nagy Áruház – A szerk.], és az akkori kornak megfelelően jól keresett, és otthon lakott az öcs, Dezső, aki

szabósegéd volt, szintén jól keresett. Mind a ketten igyekeztek egy kicsit emelkedett szinten élni. Jól öltözöttek voltak, társaságuk volt, megengedhettek maguknak egy kis szerény költekezést is.

Szóval így működött, a három gyerek gondoskodott róla. Nagyon szerény asszony volt, de sokkal frissebb, beszélőképesebb, mint a másik nagymama. Vele inkább lehetett beszélgetni. Odajártunk az édesanyámmal hetente egyszer. Egyszer-egyszer apám is eljött. Én nem vettem részt a beszélgetésükben, csak ott voltam. Hogy miről beszélgettek, arra nem emlékszem. Egyedül soha nem voltam a nagymamánál, és arra sem emlékszem, hogy ő jött volna hozzánk. Egészségileg nem volt túl jól. Amikor bekerült a gettóba, ott már magányos volt, mert egyik gyerek sem volt már otthon. Az édesanyám régóta férjnél volt, Erzsi nagynénémet elvitték lágerbe, Dezsőt meg hamar behívták munkaszolgálatba. Annyit tudok, hogy a gettóban betegség folytán meghalt.

Dezső is meghalt Ukrajnában. Erzsi hazajött a ravensbrücki koncentrációs táborból. Volt neki két Rózsi nevű barátnője, mindkettő megmaradt. Az egyik bemutatta neki Fischer Lajost, aki munkaszolgálatból került haza. A felesége is túlélte, és amikor Pest felszabadult, de Buda még nem, Budáról lőttek át Pestre, és a Károly körúton eltalálta egy repesz. Így halt meg. Fischer Lajos és Erzsi megismerkedéséből egy igen jó házasság lett. Született egy lányuk 1946-ban. Ma Párizsban él, egyszer-kétszer itt járt már. Ez a Lajos egy művész kezű aranyműves volt, ékszerkészítő. Egy darabig még csinálta, aztán a MOM-ban lett vésnök. Neki ez egy büntetés volt. 1956-ban mindkét Rózsi elhagyta az országot. Továbbra is megmaradt a kapcsolat, és rávették Erzsit és Lajost, hogy ők is menjenek ki. 1957-ben útlevéllel, csomagokkal elhagyták Magyarországot. Először Brüsszelbe mentek, ahol két évet töltöttek. Ott Lajos a szakmájában sikereket ért el, anyagilag is megerősödtek. A két Rózsi közben már Amerikába ment, és kapacitálták Erzsit, rajta keresztül Lajost, hogy hagyjátok ott Európát, gyertek Amerikába. El is mentek. Először New Yorkban voltak egy ideig, de azt nem tudták megszokni, és átmentek a túlsó partra, egy San Francisco melletti kisvárosba. Ott éltek le a további életüket. Lajosnak műhelye volt, saját házuk lett, és igen jó anyagi körülmények között éltek. Lányuk, aki Budapesten született 1946-ban, járt iskolába itthon, Brüsszelben és Amerikában is. Beszél magyarul, németül, franciául, angolul. Érettségi után amerikai ösztöndíjjal Párizsba jött egyetemre. Párizsban férjhez ment, és soha nem költözött vissza Amerikába. Az apjának vissza kellett fizetnie az ösztöndíjat. Erzsi nem volt hajlandó Magyarországra betenni a lábát. Egyszer jött át Európába, a lányát meglátogatni Párizsban. Halála utána Lajos nagybátyám évekig hazajárt, mert annyira magányos volt, hogy itt érezte magát jól. Amikor a gyerekeim már nem voltak otthon, nálunk lakott.

Elmesélek egy történetet. Nekünk bérletünk volt a Vígszínházba. Eisemann Csókos asszonyát adták [*Eisemann Mihály (1898–1966) – zeneszerző. Több mint 30 operettet írt, amelyek közül nem egy a világ csaknem minden nagyobb városában színre került. – A szerk.*]. Harmadik sorba szólt a bérlet, nagyon jó előadás volt. Szünetben Lajos szabályosan elsírta magát, potyogtak a könnyei, hogy ezt a nagyszerű magyar nyelvű előadást Erzsi nem élhette meg, hogy vele legyen a színházban.

Az apai nagyszüleimnek kilenc gyereke volt, hat fiú, három lány. Hogy melyikük mikor született, azt nem tudom. Csak az édesapámról tudom, hogy 1892-ben.

Zoli volt a legfiatalabb. Az én szememben ő képviselte a családban a modernséget. Nem olyan volt, mint a többi testvér, hanem a kornak megfelelő, fiatal, agilis. A Paulay Ede és a Dalszínház utca sarkán volt egy bőrnagykereskedés, ott volt cégvezető. Felesége, Lili egy szőke, csinos nő. Lányuk Zsuzsa. Zoltán az elsőik között került munkaszolgálatba, és ott meghalt. Lili és Zsuzsa

bujkáltak valahol, egy ismerősük bújtatta őket, részleteket nem tudok. 1945-ben azonnal elmentek Magyarországról, talán augusztus végén. Később, már idős korban találkoztam Lilivel, aki elmesélte, hogy milyen átmeneti táborokban voltak. Az egyik ilyen táborban az akkor hatéves Zsuzsit egy férfi megajándékozta valamivel. Az anyja leszidta: hogy fogadhattad el, vidd vissza. Ez a férfi volt Kaufmann Józsi. A történet vége, hogy összeházasodtak. Kaufmann Józsi mátészalkai volt. Előbb Párizsban éltek, aztán Ausztráliába mentek, ott ruhagyára lett, és gazdag ember lett. Józsinak szabó volt a szakmája, és elmondta, hogy azért élte túl, mert tudott szabóskodni a lágerekben. Sokat jártak haza, és kialakult köztünk egy jó, baráti kapcsolat. Nekem akkor már volt kocsim, és Jóska el akart jutni azokra a helyekre, ahol volt. El akart jutni Mátészalkára is. Aztán elmentünk Ausztriában Semmeringre, egy másik, évben Badenbe, ott szálltunk meg egy hétre, és onnan mentünk megkeresni Melkben azt a lágert, ahol volt [A Melk melletti Roggendorfban 1944 áprilisában létesítették a mauthauseni koncentrációs tábor egyik altáborát, ahol az ún. „Kvarc-projekt” keretében kvarcbányában dolgoztatták a foglyokat (a Steyr Művek és a Flugmotorenwerke Ostmark /FMO/ számára). A tábort a Vörös Hadsereg szabadította föl 1945 áprilisában. – A szerk.]. Fölmentünk az apátságba, volt ott egy elég idős pap, és mondtam neki, hogy keressük a lágér helyét. Ott nem volt semmi lágér, ő nem tud semmiről. Úgy elutasított, hogy csoda. Amikor elment, előjött a fiatal pénztároslány, és elmondta, hova kell menni. Kocsiba ültünk. Elmentünk, és egy emlékhely volt a lágér helyén. Egy másik évben elmentünk abba a lágérbe, ahol felszabadult, de sajnos nem ugrik be a neve. Ott is volt emlékhely.

Sára nagynéném Rosenzweig Béláné lett. A férje Érsekújvárról származott, de Budapesten élt. Két ragyogó gyerekük volt: Éva és Ernő. Velük gyerekként sokat voltam együtt, sokat játszottunk. A férj ékszerész volt. Nem volt üzlete, de ebben a szakmában tett-vett, ügynökösködött, fenntartotta a családot, nem is rosszul, nem is gazdagon. Sára gépírónő, titkárnő, ilyesmi volt a Bramboveri Műveknél [A Magyar Brown Boveri Művek Villamosági Rt. (1921–1951) egy svájci konszern magyarországi leányvállalata volt, amely villamosgépek és -motorok, transzformátorok, generátorok gyártásával foglalkozott. – A szerk.]. Nagyon megbecsült munkaerő volt. Aztán Bélát deportálták és meghalt. Ő nem volt munkaszolgálatos, mert korban idősebb volt. Többet nem tudok róla. Sárít az anyámmal együtt kivitték a Duna-partra, és belelőtték a Dunába. Évát deportálták, és nem jött vissza. Ernő pedig munkaszolgálatos volt, de megszökött, bujdosott. A vége felé elkapták a Fasorban a nyilasok, és lelőtték. Egy kertben volt eltemetve a Fasorban, ott exhumálták, és a rákoskeresztúri zsidó temetőben temették el.

A lányok között Elza nagynéném volt a legidősebb. Férjhez ment egy zsidó férfihez, Gróf Ferenchez, és leköltöztek Abonyba [Abony – nagyközség volt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, 1891-ben 12 000, 1910-ben 14 700, 1920-ban 16 200 lakossal. – A szerk.]. A férjnek ott volt egy rőfösüzlete. Mint gyerek egyszer náluk nyaraltam két hétig. A férj, Feri bácsi az egyik lábára sántított, mert az első világháborúban megsérült. Bottal járt, de különben egy életrevaló ember volt. Három lányuk volt. A legnagyobb lányuk feljött Pestre, a középső 1943-ban tébécében meghalt, a legkisebbet a szüleivel együtt deportálták, és Auschwitzban egyenesen a gázkamrába vitték. Ugye, Elza ősz volt, Feri bácsi bottal járt, Kató pedig nyolc-tíz éves lehetett.

Juci nagynéném a Klauzál utca 15-ben, ugyanabban a házban lakott egy udvari szoba-konyhás lakásban, ahol a nagymama. Az ő férje volt a Halász Hugó bácsi, aki szövetekkel kereskedett, házalt. Volt két lányuk, Edit és Magda. Ők mind a négyen túléltek. Arról nem tudok részleteket mondani, hogyan. 1945 után Hugó bácsi továbbra is kereskedő volt, Juci néni háztartásbeli. Nem

tartottam velük a kapcsolatot.

Béla nagybátyám közlekedési ember volt. Kalauz volt, utána forgalomirányító. Valamikor a Margitszigeten volt egy külön buszjárat, és annak ő volt a forgalmi vezetője. Egészen addig, amíg a zsidótörvények miatt el nem bocsátották. Volt felesége és egy Tomi nevű fia. Abban a házban a Klauzál téren, ahol a nagymama és a gyerekei laktak, a második emeleten a sarokban lakott a Hesi család, és ott volt egy lány, Kató. Béla ott házon belülről azt a Katót vette feleségül. Ő maga munkaszolgálatos lett, és meghalt. Felesége, Kató és a fia, Tomi már 1945-ben kiment Izraelbe [*Akkor: Palesztina. Izrael Állam 1948-ban alakult meg, 1920–1948 között Palesztina brit mandátumról van szó. – A szerk.*]. Hogyan éltek túl a holokausztot, nem tudom. Nem voltam itthon, és mire hazaértem, ők már nem voltak itt. Kató kint Izraelben viszonylag hamar elhunyt. Tomi egy lengyel lányt vett feleségül, születtek gyerekek. De amióta elmentek, semmilyen kapcsolat nem volt köztünk, még levélbeli sem. Mindezt egy másik nagynénémtől tudom.

Sándor nagybátyám egy Rákóczi úti készruhaüzletben volt eladó. Kereskedősegéd volt, ez volt az ő szakmája. A Rákóczi út akkor egy fényes bevásárlóhely volt. Megnősült, a felesége Elza. Két gyerekük született, Bandi és Hédi. Tisztes polgári életet éltek. Sándor az a korosztály volt, amelyiket elvittek munkaszolgálatra, és nem jött vissza. A lányának később sikerült megtudnia, hogy a Don-kanyarban pontosan hol halt meg az apja. Elza cukorbeteg volt. Belekerült egy ilyen menetbe [lásd: halálmenetek Hegyeshalomba], itt nem tudta magát inzulinnal kezelni. Hegyeshalom felé a menetben agyonlőtték. A két gyerek megmaradt. Bandi Borban volt munkaszolgálatos, és hazajött. Hédit elvitték gyalog Gönyűig. Gönyűben uszályra rakták őket, és Ravensbrückbe kerültek. Hédi unokahúgom itt lakik Pesten, vele nagyon jó kapcsolatban vagyok. Bandi 1956-ban elment Magyarországról, azóta New Yorkban él. Szűcs a szakmája, rendszeresen hazajár. Hallatlanul sokat dolgozott mint szűcs, először alkalmazottként, később önállóként összeállt egy szakmabelivel. Kizárólag nercbundákat csináltak. Módos ember lett. Amikor a felesége meghalt, elhozta Pestre eltemetni.

Dezső nagybátyám az egyedüli a családban, akinek a felesége, Rózsi nem volt zsidó. A családban ebből semmi konfliktus nem volt. Nekik nem volt gyerekük. Dezső pincér volt, amikortól én ismertem, már főpincér. Az Erzsébet híd pesti hídfőjénél, a Belvárosi Kávéházban volt főpincér. Ő volt a közismert Dezső úr. Ő ott valaki volt. Annyit tudok még róla, hogy a későbbiekben a zsidótörvények miatt [lásd: zsidótörvények Magyarországon] elküldték onnan, és a Fészekben lett felszolgáló pincér. A felesége háztartásbeli volt. Mind a ketten megmaradtak. Dezső bácsi továbbra is pincér maradt, és valamikor az 1960-as években halt meg. Velük sem tartottam a kapcsolatot.

Jenő nagybátyám volt a legidősebb. Én csak néha találkoztam vele ilyen családi összejöveteleken, Hallatlanul csendes ember volt, valami baja volt, talán szellemileg, én gyerek voltam, ezt nem tudtam eldönteni. Valami intézetben élt, és soha nem nősült meg.

Édesapám a kilenc gyerekből sorrendben a harmadik volt. Négy polgárit végzett, és amióta az eszemet tudom, végig kereskedelembe dolgozott. Az Angyalföldi Textil Rt. [*A cég pontos nevét nem sikerült kiderítenünk. – A szerk.*] alkalmazottja volt. Ez egy osztrák tulajdonban lévő gyár volt. Ma úgy mondják, hogy üzletszerző, régen úgy mondták, hogy ügynök. Budapesten járta a textilkereskedőket, és adta el a gyár termékeit. A gyár városi lerakata az Arany János utca 27-ben volt. Édesapám egészen a harmadik zsidótörvényig dolgozott itt, amikor el kellett őt bocsátani. Akkor volt ez az úgynevezett stróman-rendszer. Ez az ő esetében azt jelentette, hogy volt egy

nagyon becsületes keresztény házaspár, a férj valahol dolgozott, a feleség, Szántó Lászlóné pedig kiváltott egy iparendélyt. Szereztek egy üzlethelyiséget az Ó utcában, közel a Bajcsy-Zsilinszky, akkor még Vilmos császár úthoz, és itt lett a Szántó Lászlónénak egy textil-nagykereskedése. Az akkori törvények szerint lehetett egy zsidó alkalmazottja, és az édesapám ott volt zsidó alkalmazott. Ez volt a stróman-rendszer. Az apám, aki a textiliparban otthon volt, és kapcsolatai voltak, szerzett árut, azt eladta. A Szántóné, aki egy becsületes, korrekt partner volt, ugyancsak jól járt. Bármilyen furcsa, abban az időben lettünk jobb módúak. Emlékezetem szerint ez nagyjából a németek bevonulásáig tartott.

Édesapámnak volt egy második élete, a labdarúgás. Egész fiatal kora óta labdarúgó-játékvezető volt. Mikor én születtem, már nem vezetett, mert elég idős volt. Egy héten háromszor eljárt a bírói testületbe. Édesapámnak a játékvezetői testületben volt egy állandó ultipartija nagyon jó barátokkal, társasággal. Ez a Bajcsy-Zsilinszky út 22-ben volt, ilyen klubszerű. Zsugaparti, beszélgetés, büfé, ahol volt vajás kenyér szalámival. A család barátai, ismerősei mind onnan kerültek ki. Mint gyerek el-eljártam oda. Ott hallatlan demokratizmus volt. Nem számított, hogy ki zsidó, ki nem zsidó. Nem számított, ki hol áll a társadalmi létrán. Ide eljártak kereskedők, városi tisztviselők, katonatisztek, a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből, a legnagyobb kölcsönös elismerés közepette. Ott olyan, hogy kirekesztés, nem létezett. Ebben az időben a bírótestület elnöke a szociáldemokrata doktor Ries István ügyvéd volt, a felszabadulás után igazságügy-miniszter. Egészen addig [volt a bírótestület elnöke], amíg a negyvenes években kormánybiztost nem neveztek oda ki.

Édesanyám, Weinberger Irén egy csupa szív asszony volt. Egy papírkereskedésben volt eladó a Klauzál tér sarkán, egészen addig, míg meg nem születtem. Utána az akkori kornak megfelelően háziasszony volt, gyereket nevelt. Soha nem volt testvérem. Egy szem, nagy szeretetben lévő gyermek voltam.

Nem tudom, hogy a szüleim hogyan ismerkedtek meg, de hát mindkét család budapesti volt, és közel is laktak egymáshoz. 1923-ban házasodtak össze, én pedig 1925-ben születtem. Ötéves koromig még ott laktunk a Klauzál téren, a nagymamánál. Akkor elköltöztünk a Mozsár utca 7-be. A Mozsár utca 7-ben egy első emeleti félkomfortos, udvari, folyosós bérlakást vettek ki a szüleim. Volt egy előszoba, egy konyha, egy szoba, vécé és spejz. Fürdőszoba nem volt. 1935-ig laktunk itt. Akkor a Jósika utca 26-ba költöztünk. Ez a Lövölde tér közelében van. Az is egyszoba-félkomfortos lakás volt. Szoba, konyha, külön spejz, külön vécé. Fürdőszoba ott sem volt. Három tényező indokolta a költözést. A Mozsár utcának havi ötvenkét pengő volt a bére, a Jósika utcainak csak negyvennyolc pengő. A másik, hogy udvari volt ugyan a lakás, de a mi lakásunk előtt nem volt folyosó. A harmadik, hogy nagyon közel volt a Fasori Evangélikus Gimnázium, ahova engem szántak [A Budapest-Fasori Evangélikus Gimnázium 1823-ban kezdte meg működését a Deák téren, és 1904 óta működik a Városligeti fasorban, Glosius Dániel és felesége, Artner Sarolta alapítványának és a magyar állam támogatásának köszönhetően. A fasori épületegyüttes tervezője Pecz Samu (1854–1922) építész, műegyetemi tanár volt. 1952 és 1989 között az iskolában szünetelt a tanítás. – A szerk.].

Valami rövid ideig jártam óvodába is. Hatéves koromban iskolás lettem. A szüleim azt akarták, hogy valami nívós, az átlagot meghaladó iskolába járjak. Így választották a Deák téri evangélikus elemi iskolát. Ez egy jó iskola volt, nagyon jó igazgatóval, jó tanító bácsival. Itt ragyogóan

megtanítottak a négy elemi anyagára. Négy évig tiszta kitűnő tanuló voltam. Az osztály legalább harmada zsidó gyerek volt, és voltak katolikus gyerekek is. Ez a kornak megfelelő természetes állapot volt, és csak annyi, hogy egy héten kétszer volt hittanóra, és mindenki elment a maga órájára. Ebben az iskolában nyoma sem volt semmiféle antiszemitizmusnak. Se a vezetés, se a tanárok, se a diákok részéről. Ez az iskola nagyon jó emlékeket hagyott bennem, mert nagyon nívós, igényes társaság volt. Mondok neveket, akik eszembe jutnak: odajárt az egyik Gundel gyerek [A Gundel családnak több, nemzetközi hírű gasztronómiai szakember tagja volt. – A szerk.]; a Károlyi úton volt egy hatalmas fotó-optika cég, a Szenes, és odajárt az ő fia is. Ennek a fiúnak volt külön nevelőnője. Egyszer meg voltam híva a születésnapjára. Olyan zsúr volt, ami a mi családunk lehetőségeit messze meghaladta. Nekik már akkor volt filmvetítőjük. Aztán odajárt egy Germanus gyerek [Germanus Gyula (1884–1979) – orientalista, író, egyetemi tanár, számos arab tudományos akadémia (kairói, bagdadi, damaszkuszi, ammani stb.) és más külföldi tudós társaság tagja volt. – A szerk.], aztán egy Deli nevű fiú, akiknek a Gozsdu udvar és a Dob utca sarkán volt egy nagy kalapműhelyük és üzletük. Sokat jártam hozzájuk játszani vagy gyerekzsúrra. Akkor ez a jómódú családoknál bevett szokás volt.

Ez persze egyáltalán nem volt kölcsönös. A mi félkomfortos, egyszobás lakásunkba nem tudtunk senkit meghívni. De anyagilag sem bírtuk volna. Akkor nekem ez így természetes volt, föl sem merült, hogy visszahívni. Jól éreztük magunkat náluk. A szüleiket sem érdekelte, ők a saját gyerekeiket nézték, és a saját gyerekeiknek mindent megadtak. Jöjjenek csak a barátok. Ezek és a meghívott gyerekek, amennyire vissza tudok emlékezni, vagy mind, vagy túlnyomó részben zsidó gyerekek voltak. Konkrétan olyanra, aki nem volt zsidó, nem emlékszem.

Az iskolában volt tandíj, de fogalmam sincs, mennyi. Az iskola minden ünnepségét a Deák téri evangélikus templomban tartották. Nem mondhatom, hogy olyan nagyon odafigyeltem. Nekem egy kicsit idegen volt a közeg, de mélyebb nyomot ez nem hagyott. Nagyon jó volt a légkör. Mindenki jól érezte magát, nem volt vallási ellentét. Arra emlékszem, hogy Kalmár bácsi, a tanító bácsi, amikor írni tanultunk, megfogta a kezemet, és vezette a papíron. Vagy egy eset. Az egyik fiú lánytestvére magasabb osztályba járt, és bejött elkérni az öccsét. Amikor kimentek, a fiú kitárta az ajtót, és előreengedte a lányt. A tanító bácsi nem hagyta megjegyzés nélkül: látjátok, így kell viselkedni egy fiúnak egy lánnyal, akkor is, ha testvérek. Az iskoláról magáról, a tanmenetről nem maradt meg különösebb emlék. A szüleimnek nem kellett segíteniük, én elég könnyen vettem.

Amikor a negyedik elemi tiszta jelessel elvégeztem, az apám elvitt a gyárigazgatóhoz, egy osztrák igazgató volt. Apám jól beszélt németül, jiddisül, svábosan mindent, és eldicsekedett velem, hogy milyen a bizonyítványom. Másnap az igazgató Gerbeaud fadobozban desszertet küldött nekem a jó bizonyítványomért.

Szüleim, mint az akkori kispolgárok, igyekeztek megadni a családnak, amit lehetett. Tízéves koromig kétszer vagy háromszor Siófokon nyaraltunk. A szüleim két hétre kivettek egy szobát. Édesapám csak hétvégén jött le. Ahol most szálloda van, akkor szabad strand volt, oda jártunk le. Úszni mindig tudtam. Ez egyéni dolog. Szerintem az ember úgy jön a világra, hogy tud úszni. Nekem nem kellett tanulnom. Tudtam.

A szabadidőben ott volt az Erzsébet tér, közvetlenül a Deák tér mellett. Az volt a törzs játszóhely, ahova szinte naponta kijártam. Akkor még egyedül nem mehettem, édesanyám vitt oda játszani. Ott nagyjából ugyanaz a baráti társaság jött össze, mint a zsúrokon. Az Erzsébet tér teljesen

rendezett volt, padokkal, székekkel, fűvel, arra nem emlékszem, hogy hinta vagy homokozó lett volna. Egy park a város közepén, ahol a szülők leültek, a gyerekek futkostak. Valamit el kell mondanom, ami jellemző az anyagi helyzetünkre. Ugye, zömmel jobb módú gyerekek voltak, és a roller akkor nagy divat volt. A haveroknak, akik odajártak, gumikerekű rollerjük volt. Nekem is vettek a szüleim egy rollert, de az csak fakerekű volt. Zörgős, rázós. Néha elkértem a többiektől, add már ide, hadd menjek egy kört. Biciklim sose volt, de még kérni sem kérhettem, mert tudtam, hogy erre nincs mód.

Aztán volt édesapám testvérének, Sárinak, aki a nagymamával együtt lakott, neki volt két gyereke. A későbbiekben kimondottan ők voltak a játszótársaim. Elemista koromban még kevésbé, később eljártam hozzájuk.

Tízéves koromtól minden hétvégén focimeccsen voltam apámmal. Apámat nagyon tisztelték játékvezetői körökben, ingyen belépője volt, ő volt a Hofi bácsi, és én voltam a kis Hofi. A barátai fruttit vettek nekem vagy perecet. Apám mint bíró soha nem adta nyilvános jelét, hogy valamelyik csapatnak drukkolna, de ettől függetlenül kemény MTK-drukker volt [MTK – Magyar Testgyakorlók Köre. 1888-ban alakították a Nemzeti Torna Egyletből kivált tornászok. „Létrejöttében jelentős szerepet játszott, hogy a magyarországi sportegyesületek a MAC alapszabályának hatására nem foglalkoztattak zsidó sportolókat, így fokozatosan a budapesti zsidó középpolgárság egyesülete lett” (Magyar Nagylexikon). – A szerk.]. Ekkor apám már nem vezetett meccseket, késői gyerek vagyok, apám harminchárom éves volt, amikor születtem. Amikor meccsre jártunk, akkor már negyven éves volt. Egyszer-kétszer tacsbíró [partjelző] volt. Viszont továbbra is tagja volt a játékvezetői testületnek, a bíróküldő bizottságnak.

Én magam soha nem sportoltam versenyszerűen, viszont igen rendszeren úsztam. Ez nekem megszokássá vált. Volt egy nagyon jó barátom, Hajdú (Herschman) Frédi barátom, és anélkül, hogy külön megbeszéltük volna, minden vasárnap tíz órakor találkoztunk a Körút és a Király utca sarkán lévő óránál, és mentünk a Fedettbe [Margit-szigeti Sportuszoda]. Részben azért, mert szerettünk úszni, részben pedig ott lehetett rendszeren lezuhanyozni. Legalább egy héten egyszer nem lavórban, hanem rendszeren lefürödni. Télen-nyáron. Akkor a kinti medence még nem volt. Egy órát simán leúsztam. Minden úszásnemben tudtam, de hosszabb távon főleg mellen úsztam. Még ma is leúszom a magamét.

Édesanyám otthon volt, minden nap volt jó ebéd. Télen, amikor nem lehetett lemenni az Erzsébet térre, akkor volt a gombfoci. Partner nélkül. Az nagyon ritka volt, hogy hozzánk jött valaki. De magamban úgy elszórakoztam, hogy az valami csuda. Olvastam is, de ez nem tartozott a fő szórakozásaim közé. Mozgékony gyerek voltam. Moziba csak a szüleimmel mentem. Az nem volt jellemző, hogy a szüleimmel játszottam volna.

Az elemi elvégeztem 1935-ben, és akkor már közel laktunk a Fasorhoz, a Fasori Evangélikus Gimnáziumban folytattam volna. De a szüleim akkori anyagi helyzete nem engedte. Az apámat behívták, akkor még nem munkaszolgálatra, hanem katonának. Az első világháborúban telefonos katona volt, ezüst vitézségi érmet kapott [lásd: rendjelek, kitüntetések], ami akkor kivételezettséget jelentett. Szóval nem mehettem a Fasori Evangélikus Gimnáziumba. Az osztálytársaim legnagyobb része oda ment. Beíratlak a Rottenbiller utcai állami polgári iskolába, ami a lakásunktól öt percre volt. Ez a Deák téri iskola után nekem egy elég nagy törés volt. Itt egészen más összetételű diákság volt. Ahogy visszaemlékszem, alaposan meglepődtem, mert a

Deák téri iskolában válogatott társaság volt, itt pedig részben anyagilag rosszul eleresztett gyerekek, de főleg magatartásban, neveltségben, viselkedésben. Szóval kirívóan nagy volt a kontraszt a két iskola között. Amikor elkezdtem járni, ez úgy megcsapott, hogy egy kis idő kellett, amíg valamennyire magamhoz tértem, valamennyire beilleszkedtem. De nem éreztem túl jól magam. Voltak szolid és rendes gyerekek, és voltak rosszul nevelt, rosszul öltözött, agresszív, trágár gyerekek. Ettől eddig meg voltam kímélve, ilyenekkel nem találkoztam. Vallásilag vegyes volt a társaság.

A másik, hogy a Deák téri iskola egy jó légkörű iskola volt, toleráns.

[A Rottenbiller utcai iskolában] Az iskolaigazgató, vitéz Zsiray József zsinóros ruhában járt, magyarkodott. Az osztályfőnököm, Potyondi Pál tartalékos horthysta főhadnagy volt. Volt egy tornatanár, aki hallatlanul agresszív volt, a levante-mozgalom képviselője volt. Agresszivitásra kell a fiatalságot nevelni, kemény kiképzés. Az egész iskola légköre irredenta volt [lásd: irredentizmus]. Ebben az iskolában az volt a köszönés, hogy „Szebb jövőt!”. Minden tanítás egy imával kezdődött [Az ima föltehetően az ún. „Magyar Hiszekegy” volt. – A szerk.]. „Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország” [A Területvédő Liga és a Védő Ligák Szövetsége a trianoni békeszerződés aláírása után pályázatot hirdetett „legfeljebb ... tiz szóból álló jelmondat” megírására, mely „fejezze ki, hogy minden törekvésünk elrabolt országrészeink visszafoglalására irányuljon és addig nem lesz pihenésünk, míg hazánk újból egységes nem lesz”. A Rákosi Jenő által elnökölt bírálóbizottság a jelmondat kategóriában az ismeretlen szerzőjű „Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország” frázist hirdette ki győztesnek (gyakori verziója: „Csonka Magyarország nem ország, Nagy-Magyarország mennyország”) (A Wikipédia nyomán). – A szerk.] Itt csak Nagy-Magyarország térkép volt. Minden osztályban kereszt volt kitéve. Az egész osztályt vitték a Városligetbe, egy katolikus templomba, amit azóta lebontottak [A templom a Regnum Marianum templom volt, amelyet a Tanácsköztársaság leverésének emlékére emeltek az 1920-as években, s a felvonulási tér kialakítása miatt a Rákosi-rendszerben lebontották. A templom helyén ma egy fakereszt áll. – A szerk.], és részt kellett venni mindenféle szertartásokon, a más vallásúaknak is. De volt egy énektanár, aki csinált egy énekkart, és az nagyon jó volt. Igaz, a fele energiája a fegyelmezésre ment, mert olyanok voltak az énekkar tagjai, de azért jó lett. Én négy évig énekeltem ott. Ezt az énekkart meghívták a Zeneakadémiára, az akkori Vigadóba, a Vitézi Szék székházába [lásd: Vitézi Rend], ami a Baross utca elején volt. Gyalog mentünk oda, és gyalog vissza. Volt egy-két nagyon rendes tanár. Volt egy számtantanár, aki amit lehetett, megtanított a gyerekeknek, és volt egy fizikatanár, aki olyan lelkes volt, hogy egy amatőr meteorológiai megfigyelőállomást működtetett az iskolában. Be voltak osztva a gyerekek. Fel kellett egy táblázatba írni a hőmérsékletet, és volt egy csapadékmérő.

Ebben az iskolában már a gyerekek között is érződött az irredenta, sovinszta légkör, úgyhogy itt az ember már bőven érezte, hogy zsidó. Közvetlenül, személy szerint nem ért atrocitás. De a légkör. A megjegyzések. A legjobb tanuló nem lehetett zsidó. Lehetett látni, hogy mesterségesen felhoztak egy gyereket, hogy ő legyen az osztály legjobb tanulója. Negyedik polgáriban volt egy helyesírási verseny, amit én nyertem. Annyi becsület azért volt az osztályfőnökben, hogy a listát kitűzte az ajtóra egy rajzszöggel, és ott szerepeltem az első helyen. 1939-ben fejeztem be a polgári iskolát.

Ami a tanulást illeti, itt már nem voltam olyan nagyon lelkes, itt már olyan megbízható közepes tanuló voltam. Tanultam, amennyit kellett. Itt az iskolában volt olyan, hogy úszástanulás. Aki

jelentkezett, az ingyen mehetett a Millenáris uszodába. Ez a mai Népstadion helyén volt. Én már rég tudtam úszni, mentem strandolni ingyen. Két évvel később megint volt úszótanfolyam a Fedettben. Jelentkeztem oda is.

Ebben az időszakban alakult ki az a baráti társaságom, amely a mai napig megvan, sajnos már sokan meghaltak. Fogalmam sincs, hogy kezdődött. Elkezdtem egyedül kijárni a Ligetbe, a Varjúkertbe. És lett egy baráti társaság. El nem tudom mondani, hogyan, egyszer csak lett. Csupa magamfajta zsidó gyerek verődött össze, lányok is. Néhányan a Barcsay utcai gimnáziumba jártak [lásd: Madách Imre (Barcsay) Gimnázium]. A lányok többsége az Abonyi utcai Zsidó Gimnáziumba járt. Csak két nevet hadd említsek. Benne volt Ruttkai Iván, Ruttkai Éva testvére [*Ruttkai Éva (1927–1986) – színésznő. 1948-tól 1951-ig a Nemzeti Színházban játszott. 1951-től A Magyar Néphadsereg Színházához, a későbbi Vígszínházhoz szerződött, amelynek haláláig tagja maradt. – A szerk.*]. Éva is előfordult néha, de ő akkor már sztár volt [*Ruttkai Éva gyermekszínészként kezdte pályáját ötéves korában, Lakner Artúr gyermekszínházában. – A szerk.*]. Rusznak hívták őket. Ne a mai fiú-lány kapcsolatra gondoljon, erről szó se volt. Duma, együttlét. Amikor jött a rossz idő, akkor az egész társaságot elhívták a lányos házakhoz. Fölmentünk, a szülők ott voltak, és ott töltöttük a délutánt. Később együtt töltöttük a szilvesztert is.

Ezt a baráti társaságot nagyon szétcincálta a háború és a holokauszt. Sajnos volt, aki nem élte túl, de a társaság a mai napig részben megvan. Rendszeresen összejöttünk kéthetenként a régi Royal szálló presszójában. Most már kevesen vagyunk. Én próbálom a megmaradt barátokat és özvegyeiket összetartani. Többnapos ünnepeken összehívtam a társaságot, és régebben beültünk valahova egy ebédre, most már inkább csak egy kávéra egy cukrászdába. Van úgy, hogy heten-nyolcan összejövünk. Most húsvét hétfőn is találkozunk, de csak öten-hatan leszünk. A legjobb barátom még mindig megvan, és vele mindennapos a kapcsolat.

Azon kívül, hogy a Ligetben összeverődtünk, jártunk kirándulni, vagy elmentünk osztánra egy tánciskolába, vagy kimentünk a Margit-szigetre. Az olvasás nem játszott főszerepet a szabadidőmben. Olvasni főleg később olvastam, amikor már házasember voltam. Akkor nem volt jellemző. Tizenhat-tizenhét éves koromban a szüleimmel bérletem volt a Vígszínházba. Kisebb koromban pedig Lakner bácsi gyerekszínházába [*Lakner Artúr, azaz Lakner bácsi Gyermekszínháza – gyermekszínészekből álló társulat – 1926 és 1943 között működött. – A szerk.*].

1939-ben elvégeztem a polgárit. Akkor már megvoltak a zsidótörvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. A szüleimnek eredetileg az volt az elgondolása, hogy valamiféle kereskedő legyek, de akkor már nem lehetett zsidó gyereket fölvenni tanulóknak. Apámnak volt egy barátja, akinek szövetkereskedése volt a Deák téren, és apám elintézte, hogy odakerüljek. De csak kifutónak. Ez egy évig tartott. Az üzletbe bejártak a szabók, megismertem ott mestereket, és az egyik fiatal mester 1940-ben odavett szabóinasnak. Újhegyi Józsefnek hívták, és én voltam az első inasa. Fontos hozzátennem, hogy zsidó felesége volt. A mestere lányát vette el feleségül. Három évig keményen tanultam a szakmát, megszereztem a segédlevelet, és egészen 1944-ig ott dolgoztam, amíg be nem hívtak munkaszolgálatra.

Néhány szóban visszaemlékeznék a rossz emlékére a levante-mozgalomra, ami a Horthy-rendszernek igencsak szerves része volt. A levante egy bizonyos előképzés volt a hadsereg részére, alaki, fizikális és egyéb előképzés, ami nekem a polgáriban kezdődött, aztán folytatódott, amikor inas voltam három évig. Hetenként kétszer kellett járni ezekre a foglalkozásokra. Hol tornateremben,

hol valahol szabadban tartották. Amikor a polgáriba jártam, akkor a mi iskolánk tornatermében, amikor már inas voltam, akkor valamelyik iskola tornatermében. Itt elég keményen foglalkoztak a fiatalokkal. Ahogy haladtak az évek, külön zsidó leventeegységeket alakítottak. Amekkora volt az igazolvány, akkora ZS betűt pecsételtek rá a tetejére. Ezt magával kellett hordania az embernek. A kornak megfelelő zsidógyűlölő, zsidógyötrő és megalázó kiképzéseket tartottak, ahol büntetés, kúszás, feküdj-föl és mindenféle kiszúrás volt. Jártam a rendes leventére is, és jártam a zsidóra. Gyökeres volt a különbség a kettő között. A zsidó század kimondottan a zsidó fiatalok megalázására, gyötrésére koncentrált. Aki nem ment el, rendőrrel állították elő. Ott nem lehetett lógni. A leventeoktatók sűrűn változtak, és az utolsó időben egy Baritz nevű leventeoktató volt, egy emberevő, fasiszta szemét, aki minden létezőt megtett a zsidó fiatalok gyötrése, összetörése és megalázása érdekében. Ezt csak azért mondom el, mert ez a Baritz később valamilyen nyilasvezér lett, és 1945 után felakasztották.

Egy-egy foglalkozás két órát tartott. Semmi átöltözés. Odamentünk, és abban a ruhában, amiben voltunk. A rendes polgári ruhánkban kúsztunk, feküdj-föl, a ruhánk koszos lett vagy vizes lett, aztán ebben mentünk haza. Ez az egész a zsidóüldözés része volt.

1944. március tizenkilencedikén, vasárnap otthon voltam a szüleimmel hármásban, amikor tudomást szereztem a német megszállásról. Apám és anyám nagyon letört hangulatban volt. Én otthon még mindig gyerekeknek számítottam, és akkor nem volt szokás, hogy megbeszéljék velem a dolgokat. Addigra apámnak már három öccsét is elvitték munkaszolgálatra, mind Ukrajnába került, és mind meg is halt ott. A németek bevonulásakor én voltam tizenkilenc éves, édesapám ötvenkettő. Számítottunk rá, hogy be kell vonulni munkaszolgálatra. A szüleim beszereztek dolgokat: hátizsákot, cipőt, viharkabátot meg minden, hogyha édesapámat behívják, legyen. Erre 1944 áprilisában vagy májusában engem hívtak be. Később az édesapámat is behívták munkaszolgálatra, még a nyár közepén. Akkor nem voltam itthon, úgyhogy nem tudom, hova került. Aztán jöttek az összeköltözések csillagos házakba. Édesanyám, akkor már egyedül, a Kertész utca 35-be költözött, ahol apai nagymamán élt Sári lányával. Ez csillagos ház volt. Aztán szereztek védlevelet, és védett házba költöztek, a Kertész utca 47-be. Akkor Nagyatádi Szabó utcának hívták. Itt történt az, amit szintén csak utólag tudtam összerakni: bejöttek a védett házba ilyen nyilas suhancok, persze értékeket, ékszert próbáltak keresni, utána a védett ház apraját-nagyját, asszonyokat, időseket, gyerekeket kihajtották a Duna-partra, és a Dunába lőtték őket. Ez december végén volt, nem tudok pontos napot. Édesanyámmal együtt a Dunába lőtték a hetvenhét éves nagymamámat is, és Sári nagynénémet is. Édesanyám akkor negyvenöt éves volt.

Édesapámat a munkaszolgálatból felhozták az Albrecht laktanyába. Ott összeállítottak egy csoportot, és irány a József pályaudvar [Józsefvárosi pályaudvar] vagonba, és deportálták [1944. október második felében a magyar hatóságok úgy döntöttek, hogy a megmaradt munkaszolgálatos századokat nyugat-magyarországi erődítmények építésére vezénylik, a Hegyeshalom-Sopron-Kőszeg vonalra. Sokukat gyalogmenetben hajtották az országhatár felé, a többséget azonban a Józsefvárosi pályaudvaron bevagonírozták a vidéki deportálásokra emlékeztető körülmények között. „A németeknek végül átadott zsidó munkaszolgálatosok létszámát 50 000 főre becsülik. Sorsuk alig különbözött a leghírhedtebb koncentrációs táborokba zárt zsidókéitól. A Vörös Hadsereg közeledtével a nyilasok és SS-beli szövetségeseik ... a munkaszolgálatosok százait gyilkolták meg.” Végül sokan a mauthauseni és a günskircheni táborokban kötöttek ki. Lásd: Randolph L. Braham: A magyar Holokaust, Budapest,

Gondolat/Wilmington, Blackburn Int. Inc., é. n. /1988/. – A szerk.]. Soha nem jött vissza. Azt se tudom, hol halt meg. Anyai nagymamám igen idős és beteg volt, gettóba került, és nem is élte túl. Édesanyám Erzszi húga Ravensbrückbe került, túlélte, és hazajött.

Ez a család 1940-ben huszonkilenc tagú volt, ebből tizennégyen maradtunk meg. Főleg az unokatestvéreim maradtak meg.

Tizenkilenc éves koromban megkaptam a behívót Nagykátára [*Nagykátán hírhedt kiegészítő parancsnokság volt, Muray (Metzl) Lipót alezredes vezényletével. Korábban 10-12 munkaszolgálatos századot küldtek innen Ukrajnába. A századok parancsnokait azzal indították útnak, hogy „ne merészeljenek egyetlenegy embert se visszahozni, mert a rájuk bízottak kivétel nélkül az állam ellenségei” (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/).* Lásd még: munkaszolgálat (musz). – A szerk.]. Én már akkor is rendszeresen úsztam a saját passziómra, még hozzá elég jól és elég sokat. Ezzel csak azt akarom mondani, hogy elég jó kondícióban voltam. Nagykátán megalakították a századot, ez volt a 101/3231-es munkásszázad. Itt csupa teljesen egykorú fiú volt. Nem mindenki tudott magának felszerelést venni meg bakancsot, tehát voltak nagyon rosszul eleresztett gyerekek is. Jócskán voltak ismerőseim, régi barátaim, akikkel egy kerületben laktunk, együtt jártunk leventére. Egy jó társaság volt. Külön meg kell említeni két gyerekkori barátomat, akivel együtt voltam, az egyik Hajdú Frédi, pontosabban Herstein [*Korábban Herschman néven említette. – A szerk.*] Frédi barátom, akivel közel laktunk egymáshoz, ő is H betűs, én is H betűs, és a munkaszolgálatban is végig együtt voltunk. Testi-lelki jó barát volt azelőtt is, azután is. A másik Mezei Gyuri barátom, aki még most is barátom. A század egy olyan honvédségi alakulat mellé volt beosztva, amelyik lebombázott pályaudvarokat hozott rendbe. Dolgoztunk Szolnokon, dolgoztunk Szegeden, Baján, a végén a visszavonulás során a Dunántúlon is, Bátaszék környékén.

Ez a munkásszázad szerencsésnek mondható. A századparancsnokunk egy jóságos kántortanító bácsi volt Péteriből. Egy hadnagy, ősz hajú, idős bácsi. A helyettese egy hadapród őrmester volt, aki a Vízművek mérnöke volt, és akire rá lehet mondani, hogy igazi úriember. Rajtuk állt vagy bukott a sorsunk. Természetesen kemények voltak, és dirigáltak, de úgy vigyáztak ránk, mint a gyerekeikre. Olyan géhás gondoskodott az ellátásunkról, aki becsületes volt, úgyhogy az étkezésünk, az ellátásunk meg volt oldva. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy hallatlan jó dolgunk volt. Hol vagonban laktunk, hol beszállásoltak valami vendéglőfélfébe, kegyetlenül kellett dolgoznunk. Egyszer kaptam egy akkora frászt egy MÁV munkavezetőtől, mert nem jól emeltem a síneket. Legszívesebben visszaadtam volna, de ez akkor nem működött. Voltak keretlegények. Mind ilyen idős bácsikák. Ez 1944 közepe, aki élt, mozgott, az már a fronton volt. Szóval ez a munkaszolgálat ilyen volt, lehetett volna hatszor rosszabb is.

A visszavonulás során gyalog mentünk Szegedről Bajára. Egy ideig ott voltunk Baján, aztán Bátaszék, onnan egy Mórág nevű község, ott tudtak elszállásolni. A bajai hidat felrobbantották, és onnan Bátaszékig a síneket szedették föl velünk, nehogy utánunk tudjanak jönni. Kemény munka volt. A síneket és a talpfákat felszedni, vagonba rakni, Mórágyn lerakni. Mindez civil ruhában, nem adtak semmit. Így is vonultunk be. Sárga karszalag az első perctől kezdve. A nyilas puccs [lásd: nyilas hatalomátvétel] Baján ért minket, egy fatelepen voltunk elszállásolva. Először volt a Horthy-proklamáció, azt hittük, hogy felszabadultunk. A keretlegények velünk együtt örültek, hogy vége mindennek. Másnap egy groteszk helyzet: a munkásszázadot föleskették a Szálasi-kormányra. A

századparancsnok és a helyettese nem nyilvánított véleményt, tették a dolgukat, vigyáztak ránk.

A folytatás már keményebb volt. December elején megérkezett Mórágyra a svéd védlevelém. Nem csak nekem, olyan hatan lehettünk. Hatunkat egy menetcsoportba állítottak egy keretlegénnyel, és irány Pest, az Albrecht laktanyába. Az ott maradt munkaszolgálatos barátaimat pár nap múlva utolérték a szovjet csapatok, és felszabadultak. Mi pedig Pestre jöttünk. Itt aztán ötödikén reggel összeállították az egész társaságot, aki a mi körletünkben volt, fegyveres kíséret, irány a Józsefvárosi pályaudvar. Ott bevagoníroztak. Ránk zárták, drót az ablakon, zsúfolt vagon, és elindítottak a koncentrációs táborba. Csendőőrök vittek a határig, a határnál átvett minket egy német őrség. Ez az út öt vagy hat napig tartott. A vagonban körülbelül hatvan ember volt. Az ember evett, ha volt mit, ivott, ha volt mit, végezte a dolgát, ahogy tudta. Egyszer a határon, miután a németek átvettek, kiengedték egy mezőre a társaságot, hogy végezze el a dolgát. És kétszer volt az, hogy kulacsokkal valaki leszállhatott vizet venni. Egyik nap láttuk, hogy egy magas pályán megyünk át, és volt köztünk, aki tudta, hogy ez már Berlin. Aztán megérkeztünk a Berlintonól északra lévő oranienburgi koncentrációs táborba [lásd: Sachsenhausen – Oranienburg].

Itt ugyanaz, ami már közismert: jöttek az SS-ek kutyákkal, botokkal, és hajtották ki a társaságot a vagonból. Sorakozó. Itt már vegyes társaság volt, voltak idősebbek is. Behajtották a társaságot az oranienburgi koncentrációs tábor kapuján. Itt tapasztaltam először, hogy a foglyokból micsoda szervezett csapatot működtettek. Innentől kezdve jóformán csak erre kijelölt foglyok foglalkoztak velünk. Odahajtottak egy fürdőhöz, szerencsére ott tényleg víz jött, és nem gáz. Anyaszült meztelenre levetkőzni, egy rövid fürdő, a másik oldalon kihajtottak anyaszült meztelenül és vizesen, nem volt törülköző. Adtak rongy ruhákat és facipőt vászon felsőrésszel. Itt egy szintén foglyokból álló csapat lenyírta a szőröket mindenhol, a fejet kopaszra, aztán nullásgéppel még egy csíkot a fej közepére. Tintaceruzával ráírták a karomra, hogy 108428. Akkor már, úgy látszik, nem tudtak tetoválni [*Tetoválás csak az auschwitzi munkatáborban volt. – A szerk.*]. Aztán ezt a társaságot behajtották egy barakkba.

Ahogy utólag megtudtam, ez egy elosztó láger volt. Itt egy vagy két éjszakát töltöttünk, és máris vittek tovább nyitott vagonokban decemberben. Két napig tartott az út, Ohldorfba. Ez Thüringiában van. Már a vagonban sokat meghaltak. Ez az Ohldorf egy munkaláger volt, itt töltöttem négy és fél hónapot [*A lágerhierarchiában Ohldorf a neuengammei koncentrációs tábor egyik altábora volt, maga Neuengamme pedig létesítésétől, 1938 decemberétől 1940 júniusáig a sachsenhauseni koncentrációs tábor altábora volt. – A szerk.*].

Emeletes priccsek voltak, ketten voltunk egy priccsen. A társam egy értelmiségi ember volt, nálam idősebb, nagyon rövid idő alatt meghalt. Ez egy kemény láger volt SS-ekkel, kápókkal. Minden reggel az *appell*, sorakozás ötös sorokban, létszámellenőrzés. Hidegben. Az borzalmas volt. Órákig tartott, amíg az SS-ek végigszámolták, hogy egyezik-e a létszám. Az emberek összecsucsklottak, ott haltak meg. Reggelente nyolc ember kapott egy szögletes, fűrészpóros kenyeret és egy csomag margarinfélét, és azt mi magunk szétmértük. A régebbieknek már voltak erre eszközeik. Mindenkinek jutott egy kis kocka kenyér és egy csík margarin, amit mindenki azonnal megevett. Utána összeállították a munkacsoportokat. Ez azt jelentette, hogy a kápók vezetésével, SS őrséggel ötös sorokban ki a kapun, és dolgozni. Volt földmunka, volt olyan, hogy kövekkel kellett egy út alapját csinálni, vagy az erdőben a kivágott fák gyökerét kiásni.

Belekerültem egy olyan csoportba, amely néhány napon át a közelben lévő kőbányában dolgozott. Az borzalmas volt. Talicskázás, ásás. Megrakni a talicskát kövekkel, és le ezeken a lejtős utakon. Vagy bírta valaki, vagy nem. Volt olyan szerencsém, hogy amikor ezek a munkacsoportok összeálltak, talán ötször is belekerültem egy olyanba, amelyik egy faüzembe, egy kis műhelybe ment dolgozni. Ez a kőbányához képest a Kánaán volt. Itt meleg volt, nem ütöttek, csináltuk a munkát, és nem kellett belehalni. Még az is előfordult, hogy egy kis kenyeret adtak. Megtörtént, hogy kint az utcán egy német asszony elejtett egy-két cigarettát, és továbbment.

Amikor kiderült, hogy szabó vagyok, a német blokkparancsnok az *appell* után elvitt varrni. Először meg kellett mosnom a kezemet, és meg kellett melegítenem. Itt jutott nekem egy tányér levestel több. De ez csak két nap volt.

A munka zöme földmunka volt. A nap végén megint ötös sorokban bevonulni, és be a barakkba, és este kaptunk egy tányér levest. Volt egy szobaparancsnok, ő osztotta el, és az a kiéhezett, kifáradt, kifagyott tömeg kapott egy tányér levest, ami még az éhenhaláshoz is kevés volt.

Egyik nap valahogy híre jött, hogy gyengélkedőre lehet jelentkezni. Világosan láttam, hogy a kivonulást, a földmunkát, a kőbányát, az *appell*t nem bírom sokáig. Jelentkeztem erre a gyengélkedőre. Ott szintén priccsek, a körülmények borzalmasak, de nem kellett végigállnom az *appell*t, nem kellett kivonulnom munkára. Az ennivaló ugyanaz volt.

Két tábor volt Ohldorfban, egy felső és egy alsó, és a felsőt valamilyen okból ki kellett üríteni. Az összes embert összeszedték, és lehajtották a másik táborba, ami egy félóránnyira volt. Amikor kimentünk a felső tábor kapuján, láttam a hullákat a kerítésen kívül felstószolva, mint a farakás, egy sor így, egy sor keresztbe. Az alsó táborban behajtottak minket egy hosszú épületbe, ami istálló lehetett. Volt valami szalma, abban a pillanatban tetvesek lettünk. Itt, a lenti táborban hasonlóképp ment tovább az élet.

Utólag tudom kikövetkeztetni, hogy már közeledhettek a szovjet csapatok, és az SS elhatározta ennek a tábornak a teljes kiürítését. Mint utólag megtudtam, Buchenwald volt az úti cél. Ez egy igazi halálmenet volt. Mielőtt elindultunk, adtak egy darab kenyeret és margarint, majd kihajtották ezt a néhány ezer embert. Már teljesen elcsigázott, alig élő, rongyokba burkolt társaság volt. Gyalogmenet. Aki nem bírta, azt az SS-ek kirángatták az árok mellé, és tarkón lőtték. Éjszakázás egy sáros mezőn. A második nap megérkeztünk Weimarba, és végighajtottak bennünket Weimar kellős közepén. Úgy gondolom, azért nem kerülték el a várost, mert már nagyon közel lehettek a szovjet csapatok. A német lakosság kijött ezt a borzalmas menetet nézni, és bizony hoztak ki vödörben vizet. Én találtam egy rozsdás szardíniásdobozt, azzal tudtam vizet inni Weimar közepén. Az SS-ek már nem zavarták el ezeket a vödörös asszonyokat. Innen nyolc kilométerre volt a buchenwaldi koncentrációs tábor. Egy enyhén emelkedő út visz föl nyolc kilométert. Ezt már nem bírták az emberek. Megállás nélkül ropogtak a fegyverek, aki nem tudott menni, tarkón lőtték. Az utat tarkón lőtt hullák borították. A Ohldorfból elindult embereknek jó, ha harmada érkezett meg Buchenwaldba.

Be a táborba. Annyira tele volt, hogy már nem tudták, hova tegyenek. Egy asztalosműhelybe hajtottak minket. Ott voltunk talán két napig, innét megint tovább kísérték a társulatot. Utólag tudom, hogy ezt a tábort úgy ürítették ki, hogy egyes csoportokat kihajtottak a Buchenwald körüli erdőkbe, és ott agyonlőtték őket. A mi csoportunkat továbbhajtották. SS kísérettel mentünk

tovább. Ez már nem volt nagy csoport. Létszámot nem tudok mondani, száz-kétszáz ember lehetett. Valahol egy nagy kondérban egy asszony krumplit főzött, és kaptunk egy-egy szem krumplit. Ez óriási volt. Rémlik valami éjszakázás egy pajtában. Aztán megint továbbhajtottak, és megint be egy városon kívül eső tanyának a pajtájába. Itt lerogytam, és már csak négykézláb tudtam menni. Ez nem este volt, hanem napközben, délfelé. Egyszer csak észrevettük, hogy eltűntek az SS-ek. A pajta mellett volt egy út, és ott megjelent két amerikai felderítő katona. Elmondani nem tudom azt az érzést, amikor megláttuk őket. Én már nem tudtam felállni, csak láttam messziről, és emlékszem, azt kiabáltam, Amerika, Amerika. Volt valami konzervdoboz a zsebükben, azt odanyomták valakinek, azt hiszem, keksz volt benne. Fölzabadultam. Utólag tudom, hogy április huszonharmadika volt.

Kicsit később, talán kora délután, előkerült a tanya gazdája, egy öreg bácsika. Volt egy hosszú kocsi, az öreg felültetett erre a kocsira, bevitt minket Neuburgba, ahol már volt egy működő kórház, ami eredetileg iskolaépület volt. Még a németek hozták létre. Ott letett minket a kocsiról. Engem valahogy bevitte az előcsarnokba, és egy oszlop mellett leültem a földre. Nagyon korrekt német ápolónők voltak ott. Valahogy leszedték rólam a rongyokat, és valahogy megfürdettek, valahogy megmértek egy mérlegen, és harmincnyolc kiló voltam. Már nem voltam teljesen magamnál. Befektettek egy ágyba, ahol lepedő volt, párna volt, takaró volt. A második születésnapom április huszonharmadika. Gyógyszert, enniadót az amerikaiak adtak. Ebben a kórházban is voltak halottak. Itt többhetes ápolás következett, mert alig tudtak összeszedni. Később többedmagammal kitétek egy másik helyre, ahol már nem kellett közvetlen orvosi beavatkozás, és akkor ott voltunk egy ideig. Akkor már le tudtam menni az utcára. Hivatalosan senki nem foglalkozott azzal, hogy valaki hazakerüljön. Aztán a társaságot kihelyezték a környező lakott területekre. Én egy jómódú paraszt emeletes házába kerültem. Az emeleten kaptam egy szobát. A háziaktól kaptam enni, amennyit tudtam, a háziakkal németül beszéltem. Nagyon rendesek voltak, gondoskodtak rólam.

Egy nap odakerült Neuburgba egy csehszlovák teherautó, amelyik vitt valakit haza. Rádumáltuk a teherautó-sofőrt, hogy jöjjön vissza értünk. Pár nap múlva visszajött. Föl szálltunk erre a nyitott teherautóra, és elindult velünk Prágába. Közben átléptük a zónahatárt, átkerültünk a szovjet zónába [Az 1943. novemberi teheráni konferencián a szövetséges nagyhatalmak (Egyesült Államok, Szovjetunió és Nagy-Britannia) megállapodtak Németország megszállási övezetekre való felosztásáról a nemzetiszocializmus és a német militarizmus szétzúzása céljából, a háború befejezése után. Az 1945 februárjában, Jaltában tartott konferencián kidolgozták a megszállás alapelveit, és külön megszállási övezetet juttattak Franciaországnak (s egyenlő félként bevették a Szövetséges Ellenőrző Bizottságba). Ezzel kialakult a négy megszállási övezet Németország területén. – A szerk.]. Életemben akkor láttam először szovjet katonát. Prágában a Vöröskeresztnél aludtunk, enni kaptunk. Vonatra raktak, irány Pozsony. Ott megint Vöröskereszt, megint szállás, enni adtak. A következő nap megint vonatra, irány Budapest. Megérkeztem augusztus közepén, nem tudom, melyik pályaudvarra. Az apám életben maradásában kevésbé bíztam, hiszen tudtam, hova került, de az édesanyáméban igen. Itt vagyok Pesten, hova induljak? Elindultam a régi lakásunk felé. Találkoztam útközben egy házbéli asszonnyal, aki mondta, hogy ott nincs senki. Fölmentem egy nagynénémhez a Király utcában. Ők meg a tizenkilenc éves lányukat várták haza, aki sohasem jött meg. Megmondták anyám húgának a címét a Kertész utcában, elmentem anyám húgához, aki szintén egymagában volt, mert mindenkije meghalt. Örültünk egymásnak, és akkor

tudtam meg, hogy mi történt az édesanyámmal. Valahogy óvatosan megmondták nekem, hogy a Dunába lőtték. Ott aludtam ennél a nagynénémnél, sőt aztán később egy ideig ott is laktam. Akkor két-három hónapig nem voltam magamnál. Nem tudtam, hol vagyok, nem tudtam, mit tegyek. A környezetemben mondták, hogy Joint. Elmentem a Jointhoz, kaptam valami ruhát meg valami készpénzt.

Nem mondom, hogy gazdagok voltunk, de azért volt valamije a családnak. Amikor hazajöttem, a szüleim után az égvilágon semmi nem maradt. Minden nyomtalanul eltűnt. Egy zoknim nem volt. A nulláról kezdtem az életemet. Ez az anyagi része. De nem ez a fontos. Itt maradtam egyedül. Erzsi nagynéném fogadott be. Amikor valahogy magamhoz tértem, megkerestem a régi mesteremet, és elmentem dolgozni mint szabósegéd. Itt dolgoztam egypár évig, aztán ahogy egyre kevesebb lett a munka, elkerültem kisebb mesterekhez.

1947-ben Havasra változtattam a nevemet. Eredetileg édesapám szándéka volt még a háború előtt, és a nevet is ő választotta [lásd: névmagyarosítás].

Hajdú Frédi barátom, aki nagyon tevékeny volt, már 1945-ben a kommunista pártba [lásd: MKP] lépett be. Én főleg apámra emlékezve, aki a Magánalkalmazottak Szakszervezetének volt a tagja, ami ilyen szociáldemokrata irányzatú volt, a szociáldemokrata pártba léptem be [lásd: Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP)], majd az egyesülésnél átkerültem az MDP-be. Mielőtt sor került az egyesülésre, már előzőleg nagyon sokan átléptek a kommunista pártba. Én maradtam továbbra is, mert ezt a radikális kommunista magatartást és tevékenységet nem nagyon szíveltem. Amikor megvolt az egyesülés, én is felülvizsgáló bizottság elé kerültem, de simán átvettek. Ahol laktam, a Kertész utcában, ott volt egy körzeti alapszervezet, és amikor az egyesült párt vezetőséget választott, bekerültek szociáldemokraták is, így én is bekerültem a vezetőségbe.

Az egyesülés előtt a hetedik kerületi szociáldemokrata párt központja a Dohány utca 76-ban volt. Az ottani pártélet egyáltalán nem hasonlított a későbbi kommunista pártéra. Egy csomó fiatal összejött, kialakult egy baráti társaság, szombat este tánc volt, vasárnaponként elmentünk kirándulni hol ide, hol oda. Például Kevélynyeregbe csináltunk holdvilágtúrát. Este elindultunk, egész éjjel mentünk, és reggel fent voltunk a kevélynyergi turistaháznál. Sokat voltunk kint Horányban, mert Göd és Horány ilyen munkásmozgalmi hely volt, és a társaságunkban lévő valamivel idősebb fiatalok ismerték, vonzódtak ide. Ez tartott két-három évig. Volt valami szeminárium is, jöttek a pártból vezetők, és ők tartották. Jó kis dumapartik voltak, de erről nincs maradandó emlékem. Szóval az egész inkább egy ifjúsági klubra hasonlított. Foglalkozás szerint teljesen vegyes a társaság. Volt, akinek módja volt 1945 után tovább tanulni, volt, aki dolgozott, volt, aki kulturális területen helyezkedett el. Hajdú Frédi barátom, amikor én szabóinas lettem, ő esztergályosinas lett. De benne mindig erős volt a kulturális érdeklődés, a felé orientálódott, és a Faluszínház szervezője lett [*Állami Faluszínház – 1951-ben hozták létre azzal a céllal, hogy a vidéki színházak tájékoztatásából kimaradó településeken előadásokat tartsanak (kezdetben esztrádműsorok, később színművek szerepeltek repertoárján).* Az első előadást 1951. augusztus 20-án tartották (ekkor még:) Dunapentelén. A színház neve 1954-től megszűnéséig, 1978-ig Állami Déryné Színház. A színháznak megindulásától tagja, 1957-től 1965-ig (haláláig) igazgatója volt Ascher Oszkár. – A szerk.]. Később egy ideig a Magyar Televízió gyártásvezetője volt, minden előképzettség nélkül, csak az érdeklődése vitte oda. Ő különben 1945 után befejezte a

gimnáziumot, leérettségizett, aztán estin elvégezte a Közgazdaságtudományi Egyetemet, és utána még a közgazdaságtan doktora címet is megszerezte. Én voltam a tanú az esküvőjén.

Az egyesülés utáni elnökség négytagú elnökség volt, én voltam az egyik. Semmit nem kellett csinálni. Ebben az időben még szabóként dolgoztam, de 1949-ben váratlanul és meglepetésszerűen került sor arra, hogy foglalkozást váltottam. Nagyon keményen nyomták a pártéletemet, és az újonnan megválasztott vezetőséget behívták beszélgetni, megismerni a hetedik kerületi pártbizottság káderosztályára. Galgóczi Piroska, egy idősebb hölgy volt a káderosztály vezetője. A beszélgetés arról szólt, hogy mit kell tenni az alapszervezetben. És amikor mentünk el, azt mondja, Havas elvtárs, maradjon csak itt. Én voltam a legfiatalabb. Azt mondja nekem, arra gondoltunk, hogy magát elküldjük katonának. Mondtam, hogy nekem, aki munkaszolgálatos voltam, semmi közöm a katonasághoz. De mi így gondoljuk. Ott akkor nem lehetett ellenkezni. Aztán kaptam az értesítést, hogy jelenjek meg orvosi vizsgálaton. Nem emlékszem a részletekre, a lényeg az, hogy 1949 márciusában elkezdtem a Petőfi Akadémián egy három hónapos tanfolyamot. Ez egy politikai tiszti akadémia volt [*Pontos neve: Petőfi Sándor Katonai Politikai Akadémia. – A szerk.*]. Három hónap múlva, 1949. július huszonkilencedikén fölavattak katonatisztnak, a néphadsereg főhadnagya lettem. Először Szegedre kerültem, aztán Győrbe. Akkor már voltak politika tisztek, és Szegeden egy idősebb politikai tiszt mellé kerültem [*Politikai tiszteket (más néven: komisszárokat) először az oroszországi polgárháború idején rendszeresítettek a Vörös Hadseregben: a Vörös Hadseregben szolgálatot teljesítő volt cári tisztek mellé kirendelt, politikailag megbízható civil megbízottak voltak. Joguk volt a parancsnok intézkedéseit felülbírálni, vagy akár az illető leváltását kezdeményezni. A poszt állandósult. A komisszár-rendszert 1949-ben meghonosították a Magyar Néphadseregben is, zászlóaljtól felfelé minden egységben volt politikai tiszt a parancsnok politikai ellenőrzésére. 1953-ig az alakulatok társparancsnokai voltak, a hadsereg pártirányításának és pártellenőrzésének végrehajtóiként működtek. 1957 után a politikai tisztekből a parancsnok politikai helyettesei, ill. politikai munkások lettek. – A szerk.*]. Aztán hasonló beosztásba Győrbe, Kecskemétre, [Székes]Fehérvárra. Ahol éppen voltam, ott mindig szereztek ilyen albérletet.

Aztán 1950-ben kaptam egy értesítést, hogy a Honvédelmi Minisztériumba tesznek a Szervezési Osztályra. Az egy érdekes munka volt, a legváltozatosabb tevékenységekkel. Rendezvényeket kellett szervezni, tanácskozásokat, gyakorlatokat, díszszemléket. Volt egy díszszemlerendező bizottság, ott éveken keresztül dolgoztam. A minisztériumban olyanokkal voltam együtt, mint Árkus József [*Árkus József (1930–1992) – újságíró, humorista, konferanszié. Újságíró-iskolát végzett, különböző lapoknál dolgozott, volt a Rádió rovatvezetője, 1966–75 között a „Népszabadság” munkatársa, 1976-tól a „Ludas Matyi”, 1990-től az „Új Ludas” főszerkesztője. – A szerk.*], Megyeri Károly [*Megyeri Károly (1927) – 1974-től a Magyar Televízió alelnöke volt, és volt a Magyar Újságírók Országos Szövetségének főtitkára. – A szerk.*], Rózsa László, aki később a „Népszabadság” párizsi tudósítója volt. Nógrádi volt a főnök [*Nógrádi Sándor (1894–1971) – honvéd-vezérezredes, diplomata. A Tanácsköztársaság idején a Vörös Hadseregben szakaszparancsnok volt. A proletárdiktatúra bukása után Csehszlovákiába emigrált. A húszas évek közepétől a Komintern munkatársa. 1944-ben a moszkvai Kossuth Rádió egyik szerkesztője lett. 1944 májusában a kijevei partizániskola parancsnoka volt, szeptember végétől 8 főnyi egységével Szlovákiában harcolt. 1945 végén iparügyi államtitkár, a „széncsata” egyik fő szervezője volt. 1946-ban az MKP KV agitációs és propagandaosztályának vezetője, majd a miniszterelnökség*

politikai államtitkára. 1949–56-ban a Magyar Néphadsereg politikai főcsoportfőnöke, 1955. júliustól a honvédelmi miniszter első helyettese volt. 1957-ben az MSZMP agitációs és propagandaosztályának vezetője, 1957–1960 között pekingi és hanoi nagykövet. – A szerk.]. Huszonhét éves koromban már őrnagy lettem.

A fizetésem nagyon gyenge volt. Aki csapatnál volt, az lényegesen többet keresett. Nagyon szolidan kellett élni. Aztán 1950-ben meg is házasodtam, jöttek a gyerekek gyors egymásutánban.

A feleségemmel úgy ismerkedtem meg, hogy 1943-ban a barátaimmal egy vasárnap kimentünk a Palatinusra. Volt egy másod-unokatestvérem, Magda, ő sajnos nem maradt meg. A lánybarátaival volt kint a strandon. Összeismerkedtünk, együtt úsztunk, beszélgettünk, és a végén az egyik lányt, Évát hazakísértem. Ez a kapcsolat megmaradt 1944-ig, moziba jártunk, találkozgattunk, de az események teljesen véget vetettek neki. Aztán 1945 után összetalálkoztam vele. Véletlenül, de ő már üzent nekem egy barátomon keresztül, hogy jó lenne találkozni. Nem foglalkoztam vele, akkor volt másik lányismerősöm. Amikor véletlenül összetalálkoztunk, felelevenedett a dolog. 1950. augusztus huszadikán elmentünk sétahajókázni a Dunán. Kiültünk a hajó legvégére kettesben, dumáltunk, és ott megbeszéltük, hogy házasodjunk össze. Nem volt itt leánykérés, nem úgy volt, hogy elmentem a szülőkhöz, hogy tisztelettel megkérem a lányuk kezét. Decemberben össze is házasodtunk. Az esküvőről nincs mit mondanom, mert nagyon csórik voltunk, úgyhogy, ahogy szoktam mondani, se taxi, se virág.

Amikor összejöttünk, már a minisztériumban dolgoztam, és Erzs nagynénémnél laktam. Amikor összeházasodtunk, akkor a minisztériumtól kaptam egy társbérletet a Dohány utca 22-ben. A minisztériumban volt egy velem egykorú fiatal tiszt, aki a munkája mellett lakásfelelős is volt. Ő szerezte nekem a lakást. Úgy lett bútorunk, hogy akkor az OTP-kölcsönt árukölcsönnek hívták, és a házasságkötés előtti napon sikerült megvenni azt a bútort, amit végül odahoztak a társbérletbe. Ez a társbérlet egy kétszobás lakásban volt. Az egyik szobában mi laktunk, a másikban egy család, férj, feleség és egy vagy két gyerek. Nem voltak zsidók, és fogalmam sincs, mivel foglalkoztak. A két szobán kívül volt még konyha és fürdőszoba. A konyhában a család élte az életét, a konyhabútor is az övék volt. A konyha közös volt, de úgy közös, hogy az ő konyhájuk volt, és mi megcsinálhattuk, ami kellett. Nem volt semmi beosztás, hogy mikor ki használhatja. Úgy éreztük magunkat, mint egy albérló, akit megtérnek egy szobában. De nem bántottak, nem provokáltak, nem kötözködtek. Egy ilyen szerencsétlen társbérleti viszony volt, ami senkinek nem volt jó, se nekik, se nekünk. Elviseltük egymást. Szerencsére nem volt ez egy hosszú időszak, néhány hónap lehetett. Nem tudom, hogy eredetileg kié volt a lakás, az övéké, vagy ők is úgy jöttek oda. Az látszott, hogy ellenükre volt ez a társbérleti helyzet, csak a legszükségesebb mértékben alkalmazkodtak. Se nem ártottak, se nem segítettek, de rossz szemmel nézték, hogy mi ott vagyunk. Szó szerinti konfliktus nem volt, csak mindig szúrós szemmel néztek minket. Nem volt egy leányálom ilyen helyen lakni. Soha nem beszélgettünk, csak ilyen napi dolgokat, hogy menj ki, gyere be vagy takarítani. Annyira ideiglenesnek gondoltam, hogy nem is törekedtünk.

Aztán amikor mondtam ennek a lakásüggyel foglalkozó Gézának, hogy jön a gyerek, nagyon segítőkész volt. Egyszer csak szólt, hogy lesz valami lakás, megpróbálom nektek elintézni. Ugyanis valakinek, nem tudom, ki volt az, kiutaltak egy kétszobás lakást az Alkotmány utca 5–7-ben, fent az utolsó emeleten, de az a valaki ragaszkodott ahhoz, hogy ő villát kér. Ez a Géza addig ügyeskedett, amíg az Alkotmány utcai lakást nekem adta. Ez egy kimondottan szépnek mondható ház. A lakás a

negyedik emeleten volt, két ötször ötös szoba, az egyikből nyílt a másik, konyha, fürdőszoba, arra nem emlékszem, hogy abban benne volt-e a vécé vagy külön, a konyha mellett egy kisszoba, ami valamikor cselédszoba lehetett, egy nagy hosszú előszoba. Az egyik szobát be tudtuk rendezni és fűteni a cserépkályhával, a másik szobát hosszú ideig egyáltalán nem tudtuk használni. Teljesen üres volt, és arra sem tellett, hogy ott is befűtsünk. A konyhában úgy lett berendezés, hogy létezett egy típuskonyha, és olyat tudtunk venni. Arra emlékszem, hogy kilencszázvalamennyi forint volt. Egy konyhaszekrény, egy konyhaláda, konyhaasztal, két hokedli. Nem emlékszem, mennyi volt a fizetésem, de ennél több. Aztán jóval később a másik szobát úgy tudtuk berendezni, hogy az a gyerekeké lett. Évekig nem volt függöny, mert arra nem tellett.

Később volt egy lakáscsere, mert ez az Alkotmány utcai lakás honvédségi szolgálati lakás volt, és valaki szemet vetett rá. Ezért 1961-ben elcseréltük egy kétszoba-összkomfortos, sötét udvari lakásra a Bacsó Béla utcában. Körülbelül egy évig laktunk itt, amikor újra cseréltünk. Újpesten szanáltak, és egy újpesti Csepelen kapott egy lakást. Azonnal hirdetett, hogy elcserélné. Választunk, és kiderült, hogy neki megfelel a miénk, és elcseréltük. Így kerültünk Csepelre egy kertes, világos kétszobás, kéterkélyes lakásba. Ez még a nagy lakótelep-építés előtti utolsó pillanatban épült, és téglapépület volt. Itt éltünk több mint harminc évig, a gyerekek itt nevelkedtek. Aztán, amikor a feleségem nagybeteg lett, a kisebbik fiam családjával 1998-ban vettünk Csepelen egy családi házat, és összeköltöztünk. Ebben a házban négy szoba, két fürdőszoba, két vécé, konyha, étkező van, és két garázs tartozik hozzá meg egy nagy udvar.

A feleségem vegyes házasságban született, a papa nem volt zsidó. Ő rendes katona volt a második világháborúban. A feleségem az édesanyjával hamis papírokkal bujkált. A papa, Tóth Nándor egy életrevaló ember volt, hol ezzel, hol azzal foglalkozott. Járt vásárra, ha úgy alakult, volt, amikor egy szenespincéje volt egy alkalmazottal, volt, amikor sör kiszállítással, eladásával foglalkozott. A mama zömmel otthon volt. Ismertem a Tóth nagymamát is. Egy hallatlan jószívű asszony volt, nagyon szerette az unokáját, és szerintem ő cigány lehetett. Soha nem kérdeztem, de bennem magamban igenis fölmerült. Soha egyetlen szó sem esett erről, még a feleségemmel sem. Szerény, polgári módon éltek, gondtalanul, de nem bőségben.

A feleségem annak idején elkezdett járni polgáriba, de csak kettőt fejezett be. Amikor megismerkedtünk, már dolgozott. A tanult szakmája női szabó. Ebben a szakmában dolgozott. Először mesternél, később szövetkezetben [A ruházati ipar átszervezésével az egyedi szabóságok és szalonok száma a korábbi töredékére csökkent: a Magánkisipari adattár 1938–1971 (KSH, Budapest, 1972) adatai szerint az államosítás, valamint a kisipari termelőszövetkezetek szervezése következtében a textilruházati iparban 1948-ban dolgozó 57 384 iparosból 1953-ra mindössze 9433 maradt. Lásd még: kisipari szövetkezet. – A szerk.]. Amikor jöttek a gyerekek, egymás után a három fiú, még csak hat hét szülési szabadság volt. Amikor a harmadik is megszületett, el kellett döntenie, hogy a gyerekek nevelése mindennél fontosabb, és öt évig otthon maradt. Azért öt évet, mert tudtuk, hogy utána megszakad a nyugdíjjogosultság folytonossága. Ez anyagilag elég megterhelő volt. Az öt év letelte előtt négyórásként elhelyezkedett egy szabószövetkezetben. Egy idő múlva egy ismerőse révén bekerült a Belkereskedelmi Szállítási Vállalathoz. Először kisegítőként a melegítőkonyha tálalójába. Ez pont jó volt, mert négy óra, utána nyomás haza. Aztán egy idő múlva, amikor a gyerekek már nagyobbak lettek, nyolcórás munkája lett a pénzügyi osztályon az inkasszónál. És állandóan voltak problémák. Hol bankkal, hol vállalattal. És akkor volt ott egy nagyon képzett vezető, és mondta, hogy Évikém, ugye elintézed. A feleségem boldogan

otthagytta az irodát, kiment a városba, el a bankhoz vagy valamelyik vállalathoz, közben megvette a maga harisnyáját, végigjárta a Körutat. Előtte nem volt lehetetlen, úgyhogy ilyen mindenés lett. Amit rábíztak, azt elintézte. Nagyon nagyra becsülték, szerették a kollégák, onnan ment nyugdíjba ötvenöt éves korában. Olyan búcsúztatót tartottak neki, hogy rám telefonált, hogy menjek érte kocsival, mert nem tudja a sok ajándékot hazahozni. Kapott egy Kiváló Dolgozó jelvényt, az utolsó időben fölmentették a munkavégzés alól, kapott egy nagyon szép levelet a vállalat igazgatójától, amiben megköszönte a munkáját, jó egészséget kívánt.

Visszatérve az én sorsomra. 1954-ig voltam a minisztérium Szervezési Osztályán, és akkor az úgynevezett HM-közvetlen csapatok politikai osztályára kerültem osztályvezetőnek. Ezt a munkát nem tudtam ellátni. Én nem voltam egy jól képzett katona, inkább ilyen szervezési dolgokat tudtam sikerrel intézni. Itt nem értettem a dolgokat, nem tudtam, hogy a legkülönbözőbb intézmények, intézetek hova tartoznak. Tudtam, hogy nekem ez nem megy. A Petőfi Akadémiának volt egy hároméves főiskolai tagozata, ahol lehetett nappali tagozatra jelentkezni, és volt levelező tagozata is. 1955-ben jelentkeztem a nappali tagozatra, mert nem akartam három évig munka mellett. Itt nem volt felvételi, megkaptam az értesítést, hogy fölvettek, ekkor és ekkor jelenjek ott meg. A fizetést közben kaptam, és akkor végre már jó volt a fizetésem. Nagyon keményen kellett tanulnom, mert a valamikor szerzett négy polgárim nem ért sokat. Az első évben nem sok honvédségi ismeret volt, hanem általános műveltségi tárgyak. Olyan irodalomtanárunk volt, hogy le a kalappal. Volt gazdasági földrajz, orosz nyelv, többségében közismereti tárgyak voltak. Volt rendes honvédségi kiképzés, de csak alapfokon. Volt nyári táborozás Pásztó környékén. Más intézményektől eltérően, itt ősszel voltak az éves vizsgák, de már nem vizsgáztam, mert közbejött 1956. október huszonharmadika [lásd: 1956-os forradalom]. Éppen vizsgaidőszak volt, oktatás már nem volt, és mivel otthon a sok gyerek, bejártam az akadémiára tanulni. Az akadémia a Szilágyi Erzsébet fasorban volt. Október huszonharmadikán is bent voltam. Nem tudtuk pontosan, hogy mi történik, mi van a városban. Egyszer csak délután összeszedték, akik bent voltak az akadémián, teherautóra tettek minket, és bevíttek a Rádióba. Azt se tudtuk, hogy mi van, csak láttuk, hogy valami zűr van. Azt az éjszakát bent töltöttük a Rádióban. Volt a zsebemben egy pisztoly és tizennégy lőszer. Azt úgy hoztam ki, ahogy bevíttem, én nem tudok emberre lőni [*Ennek a kissé furcsa helyzetnek – a Magyar Rádió védelmére kirendelt katonák a zsebükben viselik a fegyverüket, mégpedig egy pisztolyt – van némi „története”: az „Új Honvédségi Szemle” 2006. évi 12. számában olvashatók az alábbiak: „1956. október 23-án 17 órakor Pesti Endre ezredes (ő volt az akadémia parancsnoka – a szerk.) összehívást rendelt el az akadémián tartózkodó személyi állomány számára. Az esti órákban Bata István vezérezredes, honvédelmi miniszter felhívta Pesti ezredest, s ... megkérdezte, hogy számíthat-e az akadémiára. A válasz igenlő volt. Így nemsokára megérkezett a parancs a Honvédelmi Minisztériumból, hogy a Petőfi Akadémia állományából szuronyos puskával, 40-40 lőszerrel rendeljen ki 150 főt a Magyar Rádió védelmének megerősítésére; a rend helyreállításának, valamint a Gerő-beszéd megtartásának a biztosítására. A honvédelmi miniszter határozott parancsot adott az akadémia parancsnokának, miszerint a »népre lőni nem szabad!«. ... A Múzeum körút és a Bródy Sándor utca sarkán hatalmas, ellenséges indulatú tömegbe ütköztek. ... A fegyverhasználat tilalmára való tekintettel kénytelenek voltak visszatérni az akadémiára. ... Amikor ezen incidensről jelentettek a Honvédelmi Minisztériumnak és a vezérkari főnöknek, újabb határozott utasítást kaptak a feladat végrehajtására, fenntartva a »népre lőni nem szabad« parancsot. Ezt a hatalmas ellentmondást a csoport úgy próbálta feloldani, hogy zsebekbe rejtett pisztolyokkal, könnyfakasztó és kézigránátokkal, nemzeti színű zászló alatt,*

48-as dalokat énekelve közelítették meg ismét a Magyar Rádió épületét” (Szabó Miklós: *A katonai akadémiák a forradalomban*). – A szerk.]. Amikor a tüntetők vagy forradalmárok, nevezze, ahogy akarja, bejöttek, velünk, akik a magyar honvédség [akkor: *Magyar Néphadsereg*] egyenruhájában voltunk, a kutya nem törődött. Az államvédelmiseket [lásd: ÁVH] azokat előszedték. Hazamentem. Másnap reggel bementem az akadémiára, és az egész időt végig ott töltöttem. Volt egy parancsnok, Pesti Endre ezredes, aki úgy vigyázott erre a társaságra, hogy ki se engedett senkit. Ott belülről támasztottuk a kerítést. Kívülről se akart senki bejönni. Egy ideig tudtam hazatelefonálni, az Alkotmány utcai lakásban már volt telefonunk [Ez ritka dolog volt: *Budapesten még 10 évvel később, 1965-ben is csak 127 100 magán telefonállomás volt fölszerelve, 1000 lakosra durván 70 főállomás jutott*. – A szerk.]. Aztán kikapcsolták a telefonokat. November negyedike után, talán ötödikén a parancsnok mondta, hogy most mindenki menjen haza. Otthon voltam egy darabig teljes tájékozatlanságban, azt sem tudtam, mi történik körülöttem. Egy hétre rá volt egy rádiófelhívás, hogy a honvédség kéri a tiszteket, hogy jelentkezzenek a csapatoknál. Bementem az akadémiára. Összegyűltünk egy nagyteremben, és az akadémia parancsnoka azt mondta, hogy nincs tovább oktatás, nem lesz vizsga. Ebben az országban rendet kell csinálni, be lehet lépni a karhatalomhoz [A karhatalmi ezredek („pufajkasokat”) 1956 novemberében hozta létre az új rendszer. (Nevük onnan ered, hogy egyenruha híján „pufajkát”, orosz mintára gyártott vattakabátot viseltek.) A szovjet hadsereg segítőjeként részt vettek a forradalom leverésében és a Kádár-diktatúra megszilárdításában. Az új karhatalom fő erejét a megalakuló Kádár-kormány hadügyminisztériuma, később a belügyminisztérium által föllállított reguláris csapatok, a „Forradalmi Karhatalmi Ezredek” képezték. A karhatalom megszervezésére főképp azért volt szükség, mert a Magyar Néphadsereg erői általában nem vagy csak vonakodva álltak a Kádár-kormány mellé. A karhatalom több olyan akcióban vett részt Budapesten és vidéken (Egerben, Miskolcon, Pécsen, Salgótarjánban, Gyomán, Tatabányán és Zalaegerszegen), amely sok civil áldozattal járt. A karhatalmat 1957. április 30-án oszlatta föl több átszervezés után az Elnöki Tanács, de valójában az év végéig még működött. A Forradalmi Honvéd Tiszti Ezred, amelyet a budapesti karhatalmi ezredek közül hoztak létre, 1957. december 20-ig működött (<http://hu.wikipedia.org/wiki/>). – A szerk.], de aki nem akar, az leszerelhet [„A Petőfi Akadémián november 13-án Pesti Endre ezredes parancsnoksága alatt 10 századdal, 1050 fővel megalakult a 3. karhatalmi ezred” (Szabó Miklós, id. mű). – A szerk.]. Én az első pillanatban elhatároztam, hogy nem leszek karhatalmista. Bejelentettem, és pár nap múlva be kellett menni a leszerelés formáit elintézni. Ez olyan november tizenötödike körül lehetett.

Elhatároztam, hogy visszamegyek a szakmámba, és azt az életben többet el nem hagyom. Vettem a telefonkönyvet, néztem az Sz betűnél a szabóságot, és találtam olyat, hogy Szabók Minőségi Szövetkezete. Később Elegancia Szövetkezet lett a neve. Odamentem, jó napot kívánok, szabó vagyok, ide szeretnék jönni. Jó, másnap reggel jöjtek be dolgozni. Harminc évet ledolgoztam ott. A varróasztalnál kezdtem, aztán elvégeztem egy szabásztanfolyamot. Akkor egyre több részleg nyílt, és egy idős szabász mellett lettem szabász. Aztán a szabászoknak szerveztek továbbképzést, magasabb szinten. Azt is végigcsináltam. Elég jó szakember lettem. Amikor az idős szabász elment nyugdíjba, én lettem ott a vezető szabász, és ez a részleg nagyon kinőtte magát, a szövetkezet egyik legnagyobb részlege lett. Nagyon megbecsültek a vevők, a vezetők, és ez anyagiakban is megélt. Ez életemnek egy felfelé ívelő szakasza volt. Hívtak az OKISZ-ba, hogy menjek be dolgozni, de nem voltam hajlandó a szakmát otthagyni. Sok bolt volt, a miénk a Tanács körúton volt. Szervezetileg úgy nézett ki, hogy volt az üzletvezető az íróasztalnál, neki volt egy segítsége.

Aztán volt a vezető szabász. Én olyan szabász voltam, aki a végén már ruhát sem szabott, mert beosztott szabászok dolgoztak. Én a vevőkkel foglalkoztam, próba, átadás. Színészek jártak oda, diplomaták, sportolók, csináltam a hajózásnak, pilótáknak egyenruhát, formaruhát az olimpiai csapatnak. Például bejött egy vevő, és én vidéken voltam. Havas úr nincs itt? Nincs. Jó, akkor bejövök majd holnap. Vagy Ausztráliából telefonált a vevő, hogy Havas úr, ekkor és ekkor érkezem, számítson rám. Vagy Fiuméből hazatelefonált egy vevő, a MAHART ottani kirendeltségének vezetője, hogy Havas úr, megvan magánál a méretem, mire jövök, egy ruha legyen próbára készen. Vagy bejött valaki tolmáccsal, hogy neki tengerészzakó kellene. Mondom, jó, megcsináljuk. Aztán rendelt még három öltönyt. Megkérdeztem a tolmáctól, hogy ki ez az illető. Ő volt a szíriai nagykövet, aki Cambridge-ben végzett, és nem nézett ki arabnak.

Azok kedvéért, akik nem ismerik ezt a már nem létező szabóvilágot, el kell mondanom, hogy amikor én tanuló voltam, az volt a szokás, hogy a vevők a szabásznak mindig adtak egy kis borraivalót. Ez tovább élt a háború után, és az a vevőkör, amelyik engem nagyon becsült, azt mondta, hogy Havas úr, nagyon köszönöm, és valamit odanyomott. Miközben én jól kereső ember voltam a szövetkezetben, ez a borraivaló egy teljes második fizetést tett ki. Amikor jött évvége, karácsony, a körülöttem dolgozóknak szép csomagot állítottam össze, amiben boríték is volt. Így töltöttem el az időt, és hatvanéves koromban nyugdíjba mentem.

A párttagságom 1956-ben megszűnt, és amikor a szövetkezetben megalakult az MSZMP, beléptem, és végig ott voltam. Funkcióm nem volt, nem csináltam semmi különöset. Aztán amikor nyugdíjas lettem, átjelentettek a lakóhelyi szervezetbe. Ott voltam 1989-ig. Az MSZP-be már nem léptem be.

Amikor a gyerekek nagyobbak voltak, jártunk kirándulni a Budai hegyekbe. Jártunk strandra. Amikor az anyagi körülményeink is javultak, akkor lett a Vígszínházba bérletünk, és ez hosszú évekig megvolt. A gyerekkoromban is volt vígszínházi bérletünk, és ez most visszatért. A gyerekek a maguk korának megfelelő társaságba jártak, az Ifjúsági Parkba [*Ifjúsági Park* (eredeti nevén: *Ifjúsági Művelődési Park*) – legendás szórakozóhely volt a hatvanas-hetvenes években, a Várdomb oldalán elhelyezkedő Várkert-bazár egy részén működött. (A Várkert-bazár épületegyüttesét a 19. század 70-es éveiben építette Ybl Miklós tervei szerint a Fővárosi Közmunkatanács. Ma a világörökség része.) A Budapesti KISZ-bizottság ötlete nyomán alakították ki itt a főváros első és sokáig egyetlen szabadtéri ifjúsági szórakozóhelyét. A park 1961. augusztus 20-án nyitott. „Öt forint volt a belépőjegy, s már akkor kialakította a park igazgatósága a később oly sok konfliktus és ellenállás forrásává vált megjelenési egyenruházatot: fiúknak rövid haj, öltöny (vagy legalább zakó), fehér ing, nyakkendő, lányoknak pedig szoknya. A parknak több, kezdetben kialakított szabálya elhalt vagy átalakult, de megmaradt a ruházat és a hajviselet ellenőrzése, a belépés feltételeként.” A park 1984-ben bezárt, nem utolsósorban azért, mert az állagmegőrzés elmaradása miatt fizikailag tönkrement (Forrás: Balázs Magdolna: *Az Ifipark, Budapesti Negyed*, 1994/1). – A szerk.]. Az egyik fiam atletizált a Csepel SC-ben, a másik ugyanitt kosarazott, a harmadik úszott, kerületi úttörő úszóbajnokságot nyert, aztán hosszú évekig versenytáncos volt, B osztályú versenyző lett.

Egyszer, amikor a gyerekek gimnazisták voltak, vettem az Operába öt jegyet a „Carmen”-re. A gyerekek húzták az orrukat. Mondtam, gyertek csak, jól fogjuk magunkat érezni. Előre elmondtam a tartalmat, mert megvolt otthon az „Operák könyve”. Aztán a gyerekek csak ámultak-bámultak. A végén: „Apuka, mikor jövünk újra operába?” Aztán jártak is, nem velem, hanem menyasszonnyal.

A szüleim nem nagyon tartották a vallást. Édesanyám minden péntek este gyertyát gyújtott. Ennyi. Templomba nem jártunk, a nagyünnepeket nem tartottuk, illetve összegyűltünk a nagymamánál. A szombatot nem tartottuk. Nekem volt bár micvóm. 1945 után ennek semmi folytatása nem volt. A feleségem vegyes házasságból származott, náluk ez nem is volt egyáltalán. Különben nem tudatosan tűnt el a vallás, hanem a körülmények miatt. A család tűnt el, nem volt kivel, nem volt hogyan.

1970-ben Szigetszentmiklóshoz közel vettem egy kis hétvégi házat, amit huszonnyolc évig használtunk. Ott volt társaság, dumaparti, csónak. Volt egy műanyag ladikom, amire Németországból hoztam egy elektromos motort. Aztán a középső fiam, amikor egyetemista volt, spórolt, és egyik nap azzal jött haza, hogy összegyűlt a pénz, vesz egy motort. Elhatároztuk, hogy hozzáteszünk, és inkább egy autót veszünk. Autónk lett, egy Lada. Aztán mindig Ladára cseréltük. Elkezdtünk utazgatni. Sokfelé jártunk. Nagyon szerettem a Magas-Tátrát...

Háromévente lehetett útlevelet kapni nyugatra [lásd: kék útlevél; utazás külföldre 1945 után], akkor ezt kihasználtuk, a közbenső években pedig a Tátrába, Erdélybe mentünk. Az 1970-es években elmentünk egy IBUSZ-utazásra. Repülővel mentünk Párizsba, egy hetet voltunk ott, állandó program, idegenvezetés, minden híres dolgot megnéztünk. Akkor megérkezett az ellencsoport busszal. Ők hazamentek repülővel, mi ültünk a buszra, át Svájcba, onnan le Velencébe, aztán haza. Szóval egy ilyen körutazás volt. Nem sokkal az után, hogy nyugdíjba mentem, egyik nap szólt a telefon. Nem akarsz elmenni Mongóliába? Az OKISZ-tól megy egy szakember-delegáció. Elmentem. Ez egy nagy kaland volt. Ott is volt egy szabázasztalom, tanítottam két fiatalat. És amit lehetett Mongóliában, azt megnéztem. Nagyon rendes vendéglátók voltak. Volt egy tolmácsnőnk, aki Magyarországon tanult. Elmentünk a Góbi sivatagba is.

A régi, állandó baráti társaságon kívül kialakult egy baráti társaság Szigetszentmiklóson is. A régi baráti társaságban a zsidók domináltak, az újabban nem. A munkahelyen csak felszínes barátságok keletkeztek. Akkor divat volt a vállalati rendezvény. Például a szövetkezetben minden évben közgyűlést kellett tartani, és osztalék volt. Egy havi fizetés megvolt osztaléknak. Ez mindig össze volt kötve egy rendezvénnyel, este vacsora, műsor, tánc. Voltak vállalati kirándulások. A feleségem vállalatának nagyon jó szakszervezeti titkára volt, az mindig szervezett valami programot, buszos kirándulást. Beutalóval rendszeresen voltunk nyaralni [lásd: SZOT-beutaló]. Amikor még kicsik voltak a gyerekek, máshova nem nagyon lehetett eljutni. Balatonbogláron volt egy vállalati üdülője az Eleganciának, és minden évben kaptam két hétre egy ötágyas szobát. Az étkezést mindig megoldották valamelyik szomszéd üdülőben. Aztán próbáltam az OKISZ felé eljárni, mert családi beutalót kapni nem volt könnyű. Kétszer kaptam, egyszer Noszvalyra, egyszer Balatonfüredre.

A gyerekek sportoltak, nyelvi vagy zenei különóra nem jártak. Az egyik fiam gimnázium után a Ruházati Bolt Vállalatnál lett kereskedelmi tanuló. Még hozzá sikeresen, a tanulóversenyeket megnyerte, felszabadult, és a Körúton a Royal Ruhaházban dolgozott huszonöt évet. A másik fiam szintén gimnáziumban érettségizett tiszta ötössel. Felvették a műszaki egyetemre, gépészmérnök lett, áramlástechnikai gépész, tehát vízmű területre került, és egy rövid pesti idő után egy dunántúli Víz- és Csatornamű Társulatnak lett a kezdő mérnöke. Aztán az Építőmérnöki Karon szerzett egy szakmérnöki diplomát, és jelenleg egy vízmű műszaki igazgatója. Két-három évvel ezelőtt Párizsban euromérnöki diplomát szerzett. A harmadik fiam némi atyai ráhatással a

ruhaiparban kötött ki, és a Ruhaipari Szakközépiskolában érettségizett. Utána ugyanott technikus minősítő vizsgát tett, tehát ruhaipari technikus. Sokáig dolgozott ruhagyárban.

A gyerekeket nem neveltük zsidónak. Ahogy születtek a gyerekek, a feleségem, aki egy nagyon talpraesett asszony volt, azt mondta az elején: ahhoz, hogy ezek a gyerekek mentesek legyenek a rájuk nehezedő zsidó múlttól, ne kapjanak zsidó nevelést, hanem majd ők maguk kialakítják az életüket. Én ezzel teljes mértékben egyetértettem. Így nevelkedtek. Amikor gimnazisták voltak, és a Tátrában voltunk, a két fiammal elmentünk Auschwitzba. A harmadik fiam, amikor egyetemistaként az NDK-ban dolgozott egy nyáron, fogta magát, és elment Buchenwaldba [*Németországot a második világháború befejeződése után a megszálló szövetséges hatalmak négy övezetre osztották föl. 1949-ben a három nyugati megszálló hatalom egyesítette saját megszállási övezeteit, és a nyugati zóna 10 tartományából létrehozták a Német Szövetségi Köztársaságot (NSZK, a köznapi használatban: Nyugat-Németország). Erre válaszul a Szovjetunió, szintén 1949-ben a saját megszállási övezetében lévő 5 tartományból létrehozta a Német Demokratikus Köztársaságot (NDK). Berlin, a főváros továbbra is négyhatalmi megszállás alatt maradt, keleti része lett az NDK fővárosa, az NSZK fővárosa pedig Bonn lett. Az NDK vezetése 1961-ben felhúzta a Kelet-Berlint Nyugat-Berlintől elválasztó ún. berlini falat, amely a megosztott Európa szimbóluma maradt 1989-ig. Az NDK-ban az 1990. márciusi választásokon az újonnan alakult jobboldali pártok győztek, és az újjáalakult tartományok októberben csatlakoztak a Német Szövetségi Köztársasághoz. Ezzel az NDK mint önálló állam megszűnt. – A szerk.]. A gyerekek pontosan tudják a történeteket, hogy az apjuk miket élt át, és hogy a családdal mi történt. Mindegyik fiam vegyes házasságot kötött, de a legidősebb fiam második felesége egy zsidó asszony.*

Azt, hogy mi történt a családdal, mindegyik unokámnak elmondták. De például az egyik unokám az iskolával megnézte a „Sorstalanság” című filmet, és nem értette. Ez neki történelem, mint a mohácsi vész. Amikor napjainkban antiszemitizmussal találkozok, arra sehogy se reagál. Nem veszi észre. Vagy elnéz mellette. Nem veszi magára.

Izrael állam megalakulása egyértelműen pozitívan érintett. Asszimilált család voltunk, aztán 1945 után még az a kis maradék vallási kötődés is széthullott, de az ember identitása, a zsidó tudata megmaradt, és ez egy kötődést jelent Izraelhez. Élénk figyelemmel kísértem ezt annak idején. A két háborúban [lásd: hatnapos háború; 1973-as arab-izraeli háború] drukoltam Izraelnek, és mint mások, csodáltam, hogy a hatnapos háborúban győztek. Nálunk a pártszervezetben nem kellett Izraelt elítélni.

2005-ben voltam Izraelben. A barátnőmmel mentem, aki előzőleg levélben, telefonon megszervezte három ottani rokonával. Voltam Jeruzsálemben a Jad Vasemben [lásd: Jad Vasem Intézet]. Elmentem a nevek csarnokába, és ott megvannak az elhunyt rokonaim nevei.